

**Historisch Tijdschrift
Holland**

25e jaargang
nummer 6
december 1993

Holland

Holland, regionaal-historisch tijdschrift

Holland is een tweemaandelijkse uitgave van de Historische Vereniging Holland, die voorts de reeks *Hollandse Studiën* uitgeeft. *Holland* wordt kosteloos aan de leden toegezonden. Voor de *Hollandse Studiën* gelden speciale ledenprijzen/ledenkortingen.

Redactie

J. Brugman, J.W.J. Burgers, P.G.M. Diebels, L.A.M. Giebels, P.C. Jansen, M. Keblusek, P. Knevel, J. Lucassen, J.C.M. Pennings, F.W.A. van Poppel, J. Steenhuis, G. Verhoeven, E.L. Wouthuysen.

Vaste medewerkers

H.J. Metselaars (archief- en boeknieuws), F.J. van Rooijen (boeknieuws), P.J. Woltering (archeologie).

Kopij voor *Holland* en *Hollandse Studiën* alsmede te bespreken publikaties te zenden aan de redactiesecretaris van *Holland*, mevr. drs M. Keblusek, Boommarkt 7, 2311 EA Leiden, telefoon 071-127105.

De kopij moet worden ingediend conform de richtlijnen van de redactie. Deze zijn verkrijgbaar bij de redactiesecretaris.

Publikaties ter bespreking of aankondiging in *Holland* gaarne zenden aan de boekenredacteur: dr G. Verhoeven, Botter 61, 1625 DD Hoorn, telefoon 02290-14089.

Historische Vereniging Holland

De Historische Vereniging Holland stelt zich ten doel de belangstelling voor en de beoefening van de geschiedenis van Noord- en Zuid-Holland in het bijzonder in haar regionale en lokale aspecten te bevorderen.

Secretariaat: mevr. drs G.J.A.M. Bolten, p/a Rijksarchief in Noord-Holland, Kleine Houtweg 18, 2012 CH Haarlem

Ledenadministratie: M.G. Rotteveel, p/a Rijksarchief in Noord-Holland, Kleine Houtweg 18, 2012 CH Haarlem, telefoon 023-319525.

Contributie: f 45,- per jaar voor gewone leden (personen), f 50,- per jaar voor buitengewone leden (instellingen), na ontvangst van een acceptgirokaart te storten op postgirorekening nr. 339121 ten name van de Historische Vereniging Holland te Haarlem. Zij die in de loop van een kalenderjaar lid worden, ontvangen kosteloos de in dat jaar reeds verschenen nummers van *Holland*.

Losse nummers: f 7,50, dubbele nummers f 15,-, vermeerderd met f 3,- administratiekosten voor een enkel nummer, f 5,50 voor meerdere nummers of voor een dubbel nummer. Losse nummers kunnen worden besteld door overmaking van het verschuldigde bedrag op postgirorekening nr. 3593767 ten name van de penningmeester van de Historische Vereniging Holland, afd. verkoop publikaties te Haarlem, onder vermelding van het gewenste.

Hollandse Studiën: delen in de serie *Hollandse Studiën* en het *Apparaat voor de geschiedenis van Holland* kunnen op dezelfde wijze worden besteld als losse nummers van *Holland*. Gegevens over de publikaties van de Vereniging zijn regelmatig te vinden in de rubriek Verkrijgbaar via *Holland* achterin het tijdschrift.

ISSN 0166-2511

© 1993 Historische Vereniging Holland. Niets uit deze uitgave mag, op welke wijze dan ook, worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de redactie.

Archeologische kroniek van Holland over 1992

De kroniek bestaat uit twee delen: I Noord-Holland en II Zuid-Holland. Beide zijn ingedeeld in drie rubrieken: Prehistorie, Romeinse Tijd en Middeleeuwen-en-later. Daarbinnen zijn de vindplaatsen alfabetisch geordend. Vindplaatsen die informatie uit meerdere perioden hebben opgeleverd worden gewoonlijk alleen onder de daarvoor het meest in aanmerking komende rubriek vermeld. Bij de berichten bevinden zich bijdragen van derden en ontlenen aan bestaande literatuur. Ter onderscheiding is het volgende aangehouden. Bijdragen van derden zijn ondertekend; berichten met volledige literaturopgave zijn letterlijk overgenomen. De overige berichten zijn door de auteurs van de kroniek geschreven, waarbij die met bronvermelding zijn gebaseerd op mededelingen of op literatuur die in de literatuurlijst niet opnieuw wordt vermeld.

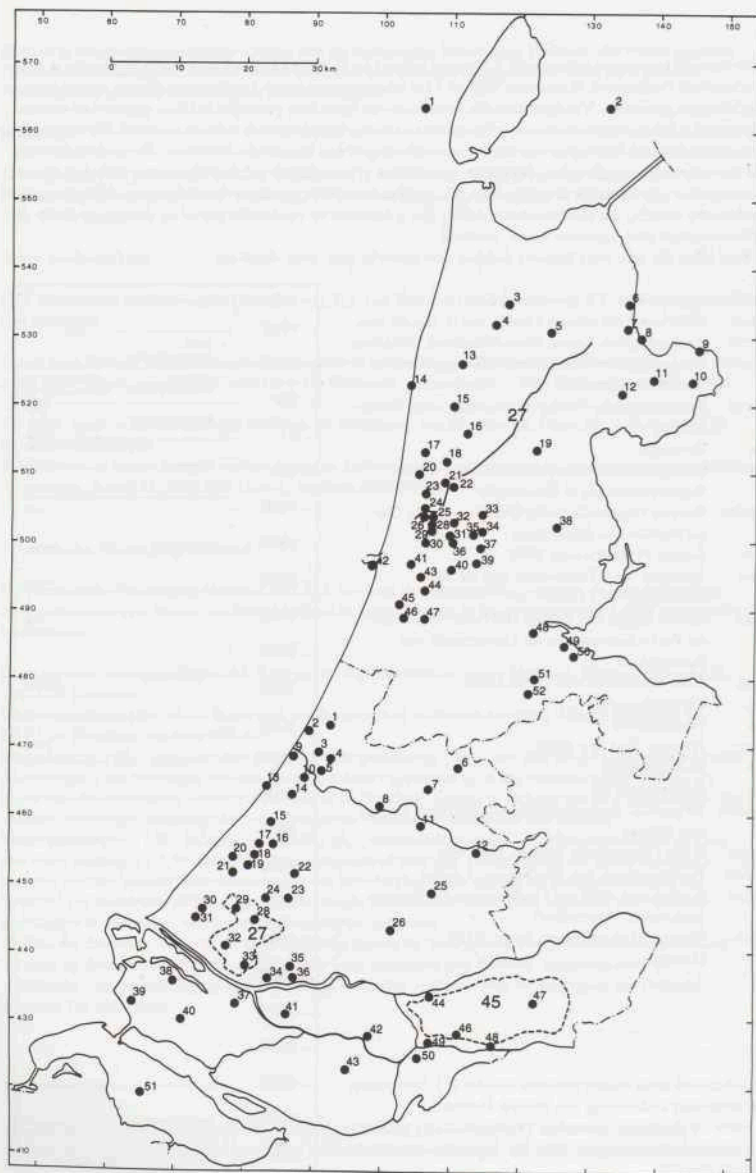
Naar allen die aan deze kroniek hebben meegewerkt gaat onze dank uit.

Afkortingen

AAO	Afdeling Archeologie Onder water van de ROV
ADN	Archeologisch Depot Noord-Holland, Haarlem
AIVU	Archeologisch Instituut van de Vrije Universiteit te Amsterdam
AWN	Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland
B	Bronstijd
BAI	Biologisch-Archeologisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Groningen
BOOR	Bureau Oudheidkundig Onderzoek van Gemeentewerken Rotterdam
BP	Before Present = voor 1950
IPL	Instituut voor Prehistorie van de Rijksuniversiteit te Leiden
IPP	Albert Egges van Giffen Instituut voor Prae- en Proto-historie van de Universiteit van Amsterdam
LM	Late Middeleeuwen (1000-1500)
M	Mesolithicum
N	Neolithicum
NT	Nieuwe Tijd (na 1500)
P	Paleolithicum
R	Romeinse Tijd
RAAP	Regionaal Archeologisch Archiverings-Project van het IPP
RGD	Rijks Geologische Dienst, Haarlem
RMO	Rijksmuseum van Oudheden, Leiden
ROB	Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort
VM	Vroege Middeleeuwen (voor 1000)
IJ	IJzertijd

n.C.	↑	NIEUWE TIJD
1500	—	LATE MIDDELEEUEWEN
1000	—	VROEGE MIDDELEEUEWEN
500	—	Romeinse tijd Merovingische tijd
0	—	ROMEINSE TIJD
500	—	Laat Midden Vroeg Laat
1000	—	IJZERTIJD
1500	—	Midden Vroeg
2000	—	BRONSTIJD
2500	—	Midden
3000	—	Vroeg
3500	—	NEOLITHICUM
4000	—	Midden
4500	—	Vroeg
5000	—	MESOLITHICUM
5500	—	
6000	—	
6500	—	
7000	—	
7500	—	
8000	—	
8500	—	
9000	—	
10.000	—	PALEOLITHICUM
v.C.	↓	

De kroniek staat onder redactie van drs P.J. Woltering, provinciaal archeoloog van Noord-Holland.
Adres: Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Kerkstraat 1, 3811 CV Amersfoort, telefoon (033) 634233.

Noord-Holland		pag.	Zuid-Holland		pag.
Akersloot-Westerweg	22 (LM)	305	Alblasserwaard: Donkenproject	45 (N)	329
Alkmaar	16 (LM)	305	Albranderswaard:		
Amstelveen	51 (NT)	307	Polder Albranderswaard	40 (LM, NT)	349
Amstelveen: Ouderkerk aan de Amstel	52 (NT)	307	Alphen aan de Rijn:		
Amsterdam: centrum	48 (NT)	308	Polder Steekt	11 (R)	335
Andijk	9 (VM,LM)	309	Binnenmaas: Puttershoek	43 (LM)	349
Barsingherhorn	3 (N)	287	Bodegraven: Nieuwerbrug	12 (LM, NT)	349
Bergen	15 (B)	287	Brielle: Dijkstraat	38 (NT)	350
Beverwijk	30 (LM)	309	Delft: Schutterstraat	24 (LM, NT)	350
Beverwijk-Oudelandertocht: pijpleiding	27 (N,IJ,R,LM,NT)	294	Delft: Bagijnhof 114 en 118	24 (NT)	350
Bloemendaal	45 (LM,NT)	309	Delft: Markt	24 (LM)	350
Castricum: Bakkum	20 (R)	298	Delft: Binnenwatersloot	24 21 (LM, NT)	351
Castricum: centrum	23 (LM)	309	Delft: Wijnhaven	24 4 (LM, NT)	351
Castricum: Oosterbuurt	25 (R,VM)	310	Delft: Prinses Irenetunnel	24 (NT)	352
Castricum: Castricummer Polder	24 (R)	298	Dirksland: Nieuwstraat	51 3-5 (LM, NT)	352
Diemen-Ouddiemerlaan	49 (LM)	310	Dordrecht:		
Diemen-Overdiemerweg	50 (LM,NT)	311	voormalig r.k.-ziekenhuis	50 (LM,NT)	353
Egmond	17 (R)	298	Dordrecht: Groenmarkt	50 (NT)	354
Haarlem: centrum	46 (LM,NT)	312	Gouda: Patersteeg	25 (LM)	355
Haarlem: Veerpolder	47 (LM)	314	Gouda: Oosthaven	25 (LM, NT)	355
Haarlem: Westlaan	44 (LM)	314	Gouda: Goverwelle	25 (LM)	355
Heemskerk: Beyerlust	29 (IJ)	287	Giessenlanden	47 (LM)	356
Heemskerk: Hoflaan	28 (LM)	314	's-Gravenhage:		
Heemskerk: Noordwest	26 (VM,LM)	314	Aalte Noordewierstraat	20 (B,IJ,R,LM)	329
Heiloo	18 (IJ,NT)	315	's-Gravenhage: Han Stijkplein	20 (R)	335
Limmen	21 (R,VM,LM,NT)	315	's-Gravenhage:		
Medemblik	7 (LM)	320	Jan Willem Frisoalaan	20 (R)	335
Nieuwe Niedorp: Winkel (Zeewijk)	5 (N)	289	's-Gravenhage: Spui	20 (LM, NT)	356
Noordzee: Aanloop Molengat	1 (NT)	321	's-Gravenhage: Bierstraat	20 (NT)	356
Purmerend	38 (LM,NT)	322	Hardinxveld-Giessendam	48 (M, N)	331
Schagen: Witte Paal	4 (R)	299	Heerjansdam:		
Schermer	19 (LM)	322	Polder het Buitenland	42 (LM)	356
Schoorl	14 (VM)	322	Katwijk aan Zee	9 (NT)	357
Stede Broec: Bovenkarspel	10 (LM)	322	Leidschendam: Leeuwenberg	18 (R)	335
Uitgeest: Groot Veldhuis	31 (R)	301	Leidschendam: Rietvink	17 (R)	336
Uitgeest: Markerpolder	33 (R)	302	Leidschendam: landscheiding	16 (LM)	357
Uitgeest: Uitgeesterbroekpolder	32 (R)	302	Midden-Delfland 1: algemeen	27 (IJ, R, LM)	331
Velsen	41 (NT)	323	Midden-Delfland 2: Maasland	32 (IJ)	331
Velsen: Velsbroek	43 (R)	302	Midden-Delfland 3: Het Kraai- ennest	32 (R)	338
Velsen: Jmuiden	42 (NT)	323	Midden-Delfland 4: Schipluiden	28 (R)	340
Waddenzee: Scheurraak SO1	2 (NT)	323	Midden-Delfland 5: Woudse Pol- der	29 (R, LM)	341
Warmenhuizen	13 (VM,LM)	324	Midden-Delfland 6: Vlaar- dingen	33 (R, LM)	341
Wervershoof	12 (LM)	324	Midden-Delfland 7 en 8:		
Wervershoof: Onderdijk	8 (N,B)	292	Maasland-Kralingerpolder	32 (IJ,VM,LM)	357, 359
Wervershoof: Zwaagdijk	11 (R,LM)	293, 324	Naaldwijk: Honselersdijk	30 (R)	341
Wieringermeer	6 (N)	294	Naaldwijk: Lange Broekweg	31 (LM)	360
Zaanstad: Assendelft- Communicatieweg	36 (R)	305	Nieuwerkerk aan de IJssel:		
Zaanstad: Assendelft- Dorpsstraat	40 (LM)	326	Polder Esse	26 (IJ)	332
Zaanstad: Krommenie- Evenwichtstraat	35 (LM)	326	Nieuw-Lekkerland	44 (LM)	360
Zaanstad: Westzaan-De Middel	37 (LM)	326	Nieuwveen	6 (NT)	360
Zaanstad: Westzaan-Oost	39 (LM)	327	Noordwijk: strand	2 (P, N)	332
Zaanstad: Wormerveer	34 (NT)	327	Noordwijkerhout	1 (LM, NT)	361
			Oegstgeest	5 (VM)	361
			Papendrecht: Kerkbuurt	49 (LM)	361
			Poortugaal: Slot Valkenstein	41 (LM)	362
			Pijnacker	23 (LM)	362

		pag.			pag.
Rijnwoude:			Vlaardingen: Hooge Werf	34 (J, R, LM)	364
Koudekerk aan de Rijn	8 (R)	342	Voorburg: Arentsburg	19 (R)	347
Rijswijk: spoorverbreding NS	21 (R)	342	Voorburg: Schoolstraat	19 (LM, NT)	365
Rijswijk: Huis Te Blothinghe	21 (LM)	362	Voorhout: Teijlingen	3 (LM, NT)	365
Rijswijk: Huis Te Werve	21 (LM)	363	Warmond	4 (LM, NT)	365
Schiedam: ABC-Complex	36 (LM, NT)	363	Wassenaar: Plein 10	15 (R, VM, LM)	365
Schiedam-Kethel:			Wassenaar-Katwijk: strand	13 (NT)	366
West Abtspolder	35 (R)	343	Wassenaar-Valkenburg:		
Spijkenisse: Park Vogelenzang	37 (LM)	364	Ommedijkse Polder	14 (J, R)	333
Spijkenisse: Polder Oud Mar-			Westvoorne: Rockanje	39 (J)	334
kenburg/Jeuugdgevangenis	37 (J, R, LM)	332, 334, 364	Wijngaarden	46 (LM)	367
Ter Aar	7 (LM, NT)	364	Zoetermeer: Dorpsstraat	22 (LM, NT)	367
Valkenburg: Marktveld	10 (R)	345	Zoetermeer: parkeerplaats		
Valkenburg: Dorp	10 (R)	345	Albert Heijn	22 (LM, NT)	367

I Noord-Holland

Prehistorie

Barsingerhorn AWN-afdeling Noord-Holland Noord meldde de ontdekking van een Laat-Neolithische woonplaats in de Kaagpolder. De plek kwam aan het licht na het scheuren (ca 20 diep) van grasland en was herkenbaar aan de bovengeploegde, humeuze, vondstrijke nederzittingsgrond, die zich als een donkere vlek in de voor de aardappelteelt bestemde akker aftekende. Aan het oppervlak werden aardewerkscherven, botten (vooral vogelbotjes), vuursteen en natuursteen (kubusstenen, maalsteenfragment) verzameld. Het materiaal behoort tot de Enkelgrafcultuur (voorheen Standvoetbekercultuur, determinatie J.W.H. Hogestijn, ROB), waarvan de woonplaatsen tot nu toe meestal oostelijker werden aangetroffen (Waardpolder, zuidelijke Wieringermeer, De Gouw).

De plek is door de ROB (H. ter Schegget, W. Koudijs) door middel van boringen verkend. Uit dit onderzoek bleek dat van de cultuurlaag waarschijnlijk al een flink deel is verdwenen: de dikte van het onder de bouwvoor nog resterende pakket varieert van slechts 2 tot 12 cm.

Bron: AWN-afdeling Noord-Holland Noord (F. Diederik); ROB (J.W.H. Hogestijn)

Bergen In de Philisteinse Polder zijn bij het vergraven van weiland ten behoeve van de bollenteelt fragmenten van twee walvisribben met duidelijke slachtsporen gevonden. Uit de diepte waarop het bot werd aangetroffen en de geologische situatie ter plaatse (het voormalige zeegat van Bergen) wordt afgeleid dat het gaat om een in de eerste helft van de Bronstijd (vermoedelijk rond 3500 BP) gestrand dier.

Bron: De Ridder, 1993

Heemskerk: Beyerlust (afb. 1-4) AWN-werkgroep Beverwijk-Heemskerk deed waarnemingen tijdens de aanleg van vijfverpartijen in uitbreidingsplan Beyerlust, een voormalig tuinbouwgebiedje op de oostflank van de strandwal van Heemskerk. Bronbemaling zorgde voor een tijdelijke verlaging van het grondwaterpeil, waardoor de in dit gebied al eerder vastgestelde prehistorische akkerlaag plaatselijk boven water kwam te liggen en gedetailleerd kon worden onderzocht. De sporen strekken zich uit over een areaal van minstens 200 x 600 m. De ruim 0,2 m dikke akkerlaag bestaat uit donkergrijs tot bijna zwart humeus zand, ligt op ongestoord blauwgrijs tot geel zand en is bedekt door een ca 0,6 m dik pakket opgestoven duinzand; hierop ligt een ca 0,7 m dikke, vanaf de Romeinse Tijd tot in recente tijd te dateren cultuurlaag. Waar geen akkerlaag aanwezig was bevond zich plaatselijk een veraard veenlaagje van enkele centimeters dikte.

Op grond van aardewerkvondsten kan de prehistorische akker in de Vroege IJzertijd worden gedateerd. Van de bijbehorende bewoning werden op één plaats sporen teruggevonden, in de vorm van houtskoolrijke paalkuilen en (afval)kuilen met aardewerk en bot (o.m. schaap). De akkerlaag leverde behalve aardewerkscherven ook botfragmenten (o.m. een runderkies; botdeterminaties: R. Maliepaard, IPP) en verkoold en onverkoold plantaardig materiaal op. Dit laatste bestaat uit stukjes boombast, takjes en spaanders, geconserveerd door de ligging in het grondwater. De determinatie van twintig monsters (door mevr. P. van Rijn, IPP) toonde de aanwezigheid van els, grove den en prunus aan.

Afb. 1. Heemskerk: Beyerlust. Met stuifzand gevulde eertouwkrassen bovenin de donkere IJzertijd-akker. Foto AWN-werkgroep Beverwijk-Heemskerk.

Afb. 2. Heemskerk: Beyerlust. Eertouwkrassen op twee niveaus: in het zand onder de donkere IJzertijd-akker (gevuld met akkergrond) en bovenin de akker (gevuld met stuifzand). Foto AWN-werkgroep Beverwijk-Heemskerk.

Afb. 3. Heemskerk: Beyerlust. Profiel met eertouwsporen uit de laatste ploegfase. Bij de bewerking van de (nagenoeg) schone stuifzandlaag zijn met de ploegschaar geultjes in de onderliggende akkerlaag getrokken. Foto AWN-werkgroep Beverwijk-Heemskerk.

Afb. 4. Heemskerk: Beyerlust. Aardewerk uit de Vroege IJzertijd. Schaal 1:4. Tek. ROB, naar opmeting van F.M. Wiegmans, Heemskerk.

In vrijwel het hele gebied bevinden zich onderaan en bovenin de akkerlaag eertouwkrassen in twee richtingen loodrecht op elkaar. De onderste zijn getrokken in de ongeroerde ondergrond en met akkergrond gevuld; de bovenste zijn ontstaan door het ploegen in de op de akker gestoven laag duinzand en tekenen zich door hun vulling van schoon zand scherp tegen de donkere akkergrond af. Op één plek werd vastgesteld dat een gebied met eertouwkrassen zich zonder onderbreking over een afstand van 49 m uitstrekte. Elders werd waargenomen dat het akkergebied begrensd was door een ca 1 m brede plaggenzone, waarachter zich een niet in cultuur gebracht gebied (gekenmerkt door een gytja-laag met riet en wortelresten) bevond.

Bron: Wiegmans, 1992

Nieuwe-Niedorp: Winkel (Zeewijk) (afb. 5 en 6) – Op basis van het onderzoek van de afgelopen jaren kan een eerste beeld worden geschetst van de economische organisatie van de Neolithicische bewoners van Noord-Holland. Van de Enkelgrafcultuur (EGK) zijn thans zowel grote (3000-15000 m²) als kleine (200-500 m²) nederzettingen bekend. De grote nederzettingen zijn de hoofdonderzettingen en de kleine de tijdelijke. De hoofdonderzettingen werden gedurende (vrijwel?) het gehele jaar bewoond en vormden de basis van waaruit alle activiteiten werden ondernomen. Ze worden daarom ook wel aangeduid als basiskampen of residentiele nederzettingen. Tijdens dergelijke tochten werden de kleine, tijdelijk bewoonde, zogenaamde extractiekampementen ingericht, van waaruit de directe omgeving werd geëxploiteerd voor ondermeer het weiden van vee (vooral runderen), de visvangst (vooral op steur, harder, kabeljauw, schelvis en platvissen), en de jacht op vogels en zoogdieren. Een belangrijk deel van de jachtopbrengst werd in deze kampementen geprepareerd, geconserveerd en vervolgens afgevoerd naar de hoofdonderzettingen.

Op grond van het booronderzoek en de bestudering van luchtfoto's bleek dat onder de grote nederzettingen twee groepen kunnen worden onderscheiden: een groep van apart liggende concentraties van bewoningssporen en een groep van twee zeer dicht bij elkaar gelegen concentraties, de zogenaamde 'dubbelsterren'. Het was onduidelijk of zo'n 'dubbelster' gezien moest worden als twee afzonderlijke, maar gelijktijdig bewoonde eenheden of als twee nederzettingen die niet gelijktijdig werden bewoond.

Naar aanleiding van het bovenstaande werd daarom besloten in 1992 niet een bedreigd maar al bekend type nederzetting (gedeeltelijk) op te graven, maar om alle aandacht op een bedreigde 'dubbelster' te richten: gelegen in de Groetpolder, bij boerderij Zeewijk. Deze plek werd in 1983 ontdekt, toen na een egalisatie zwarte, organische grond werd aangetroffen, waarin talrijke aardewerkscherven, vuurstenen artefacten en botten aanwezig bleken. In 1986 en 1987 is de plek door studenten van de Rijksuniversiteit Groningen door middel van een groot aantal boringen in kaart gebracht. Daarbij bleek dat op beide sites een deel van de bewoningslaag al in de bouwvoor was opgenomen. De verklaring hiervoor is niet dat de betrokken grondgebruiker ieder jaar weer dieper is gaan ploegen. De beide concentraties zijn gelegen op relatief hoge delen van de ondergrond. Door de egalisatie en door afspoeling is de bouwvoor op een bepaald moment ter plaatse zo dun geworden dat de grondbewerking dieper reikte dan de dikte van de nog aanwezige bouwvoor. Daarna is door grondbewerking een deel van het organische pakket in de bouwvoor opgenomen, waardoor de bouwvoor dezelfde dikte kreeg als de ploegdiepte. Het opgeploegde organische materiaal verdwijnt echter snel; het oxideert, spoelt weg of verwaait. Hierdoor treedt plaatselijk een reductie van de bouwvoordikte op, en bij een volgende grondbewerking zal opnieuw een deel van het organische pakket worden aangesneden en in de bouwvoor worden opgenomen. Deze sluipende en desastreuze erosie van dit type nederzettingen leidt er toe dat op termijn vrijwel het volledige pakket in de bouwvoor zal zijn opgenomen.

Onbekend was tot voor kort met welke snelheid deze erosie plaatsvindt. Om inzicht te verkrijgen in de erosiesnelheid is een groot aantal grondboringen gezet. Uit een vergelijking van de resultaten van dit booronderzoek met die van 1986 en 1987 is gebleken dat per jaar ca 1 tot 4 cm van de hoogst gelegen delen van de cultuurlaag verdwijnt. De huidige dikte van de cultuurlaag direct onder de bouwvoor bedraagt ca 18 cm. Dit zou kunnen betekenen dat dit pakket – waarin zich grondsporen en alle andere relevante archeologische informatie bevinden – bij gelijkblijvend grondgebruik in een tijdsbestek van 5 tot 18 jaar grotendeels zal zijn verdwenen! Deze bedreiging geldt niet alleen voor Zeewijk,

Afb. 5. Nieuwe Niedorp: Winkel (Zeewijk). Opgravingsvlak met eergetouwkraassen. Foto ROB.

maar voor al dergelijke nederzettingen in dit deel van Noord-Holland.

Willekeurig verspreid over beide nederzettingen (Zeewijk Oost en Zeewijk West te noemen) zijn kleine werkputten van 2 x 2 m gegraven, en op de hoogste delen van de voormalige oeverwallen nog drie grotere werkputten. De lokatie van de grote werkputten is bepaald aan de hand van de door boringen vastgestelde omvang van de sites. Bij later booronderzoek is gebleken dat Zeewijk Oost een kleine uitbreiding (ca 500 m²) in zuidelijke richting heeft. Dit deel kon niet in de steekproef worden betrokken, zodat daarover nog geen informatie voorhanden is.

De eerste resultaten van de opgravingen en de uitwerking wijzen erop dat Zeewijk Oost en West beide residentiële nederzettingen zijn geweest, hoewel er (voorlopig?) wel enige verschillen zijn aan te geven. Uit de eerste analyses van het aardewerk blijkt dat het tot nu toe onderzochte gebied niet groot genoeg is om in elk opzicht een statistisch betrouwbare functionele analyse uit te voeren: sommige significant geachte categorieën zijn met te lage frequenties aanwezig (scores ruim onder 100). Ondermeer zijn er verschillen in: de respectievelijke proporties van versierd aardewerk; de frequentie van versieringstypen; de frequentie waarmee bepaalde pottypen voorkomen; de verhouding van typen scherven (rand, wand en bodem), mogelijk wijzend op secundair gebruik in de aardewerkproductie; de fragmentatiegraad van het aardewerk, mogelijk wijzend op verschillen in gebruiksaard en -intensiteit; het voorkomen van spinsteenjes en zogenaamde benen bobbelkammen, mogelijk gebruikt voor de bewerking van plantaardige vezels.

Afb. 6. Nieuwe Niedorp: Winkel (Zeewijk). De in de tekst beschreven eikehouten paal met kasporen (diameter ca 30 cm). Foto ROB.

Bij het ontgraven van de kleine putten is vastgesteld dat de grondsporen onder meer bestaan uit de al op veel andere EGK-nederzettingsterreinen vastgestelde dunne paaltjes, waaruit nog slechts eenmaal (Hoogwoud: Mienakker) een huisplattengrond kon worden gereconstrueerd. Behalve deze dunne paaltjes blijken er op Zeewijk Oost en West echter ook zeer dikke palen aanwezig te zijn. Aan de oostzijde van Zeewijk Oost is naar aanleiding daarvan een grote werkput uitgegraven, waardoor kon worden vastgesteld dat deze palen deel uitmaakten van een groot gebouw. Hoewel dit niet volledig kon worden blootgelegd, is wel zeker dat het gaat om een tweeschepig gebouw, met een breedte van ca 7 tot 8 m en een lengte van minstens 18 meter. Het is mogelijk dat ook (enkele) andere verspreid aangetroffen zware eikehouten palen aan dergelijke grote gebouwen moeten worden toegeschreven.

Op basis van slechts twee sites (Kolhorn, residentiële nederzetting; Keinsmerbrug, extractie-kampement) is wel betoogd dat de verschillen in dimensies van de paalgaten (diameter en diepte van paalgaten bij Kolhorn zijn groter dan die bij Keinsmerbrug) geïnterpreteerd kunnen worden als reflecties van 1. de verschillen in ouderdom van het in de omgeving groeiende hout, en/of 2. van verschillen in de geanticipeerde gebruiksduur van de sites.

De tot op heden op andere sites verzamelde gegevens laten niet toe deze interpretatie (statistisch) te toetsen, maar spreken haar overigens niet tegen. Het is van belang vast te stellen of de zwaardere palen die op residentiële sites frequent worden aangetroffen inderdaad toegeschreven kunnen worden aan huizen. Zeewijk is tot nu toe de eerste site waar deze mogelijkheid zich voordoet.

Bij het onderzoek op Zeewijk West is vastgesteld dat over vrijwel de gehele site artefacten en ander afval zijn achtergelaten. Opvallend is dat in het midden van de zuidelijke helft van deze nederzetting een gebied aanwezig is waar geen schelpen zijn gedumpt (oppervlakte ca 500 m²). Hiervan is slechts de helft in 1992 opgegraven. Aangezien dit schelpgruis in geen van de aanwezige stratigrafische eenheden aanwezig is, moet het gaan om een min of meer continu en eenduidig ruimtelijk gebruik. Het is mogelijk dat deze omstandigheid duidt op een voormalig woonerf. Een eerste analyse van de talrijke paalsporen lijkt er op te wijzen

dat hier een huis heeft gestaan, dat echter van een veel lichtere constructie was dan dat op Zeewijk Oost.

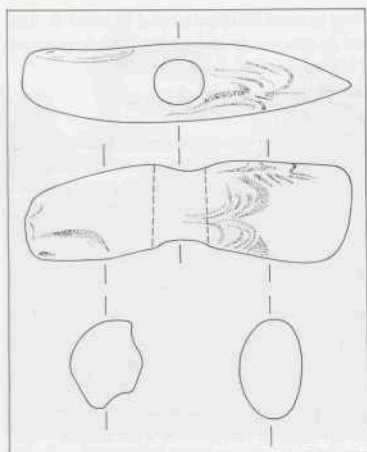
Op de Laat-Neolithische site Zeewijk zijn circa 40 stukken hout geborgen. Het meest interessante stuk was een dikke eikehouten paal, die onderdeel van een gebouw vormde (afb. 6). De paal is bemonsterd voor dendrochronologisch onderzoek. De punt van de paal, met vele bewerkingssporen, is nader onderzocht (door C.E. Vermeeren, ROB). De sporen zijn karakteristiek voor 'bolle' stenen bijlen (in tegenstelling tot platte bijlen van metaal). De boom is zorgvuldig rondom bekapt tot hij omgetrokken kon worden. De daarbij ontstane 'pluim' is ook weer netjes plat afgekap. De kapsporen worden op een aantal plaatsen begrensd door een richel, ontstaan op de plaats waar de bijlsnede tot stilstand kwam. Sommige van deze richels tonen de afdruk van de bijlsnede, waardoor de vorm en de minimumbreedte van de snede van de gebruikte bijl (of bijlen) kan worden vastgesteld. Er zijn 16 van dergelijke afdrucken gevonden die, zoals het er nu uitziet, afkomstig zijn van één bijl met een breedte van minimaal 4,5 cm. De palen die tijdens de komende opgravingscampagne van ditzelfde gebouw mogelijk beschikbaar zullen komen, zullen wellicht extra informatie geven over de bewerkingswijze. Uit het paalgat waar de dikke eikehouten paal in stond kwamen nog enkele stukken rondhout, die mogelijk dienden om de paal op zijn plaats te houden. Bij het overige hout van deze site gaat het in de meeste gevallen om hout zonder bewerkingssporen, hoewel er ook constructiehout bij zit. De palen zijn van els (*Alnus spec.*) of eik (*Quercus spec.*). Bij de onbewerkte stukken zijn er, naast die van els en eik, aangetroffen van es (*Fraxinus excelsior*), berk (*Betula spec.*), wilg (*Salix spec.*), waarschijnlijk populier (cf. *Populus spec.*), den (*Pinus spec.*), taxus (*Taxus baccata*) en fijnspar (*Picea spec.*). De vondst van fijnspar is opmerkelijk omdat deze soort niet inheems is. Mogelijk heeft er verminging plaatsgevonden met jonger materiaal. Het verzamelde houtskool is afkomstig van els (*Alnus spec.*), berk (*Betula spec.*) en wilg (*Salix spec.*; determinaties K. Hänninen en L. I. Kooistra, ROB). Het onderzoek was mogelijk door subsidies van de provincie Noord-Holland en het Gewest Kop van Noord-Holland, en werd (in de maanden april-oktober) uitgevoerd door de ROB (J.W.H. Hogestijn, W. Koudijs, E.E.B. Bulten).

Bron: *Jaarverslag ROB 1992* (J.W.H. Hogestijn)

Wervershoof: Onderdijk (afb. 7) Op het IJsselmeerstrandje ten noorden van Onderdijk, waar al eerder vuursteen en bot uit het Laat-Neolithicum en de Bronstijd aanspoelde, werd een doorboord hertshoornen bijltje gevonden. In het ronde steelgat was nog een restant van de houten steel aanwezig. Het bijltje is 13 cm lang, maximaal 3,1 cm breed en maximaal 4 cm hoog. De diameter van het licht ovale, taps toelopende steelgat is aan de bovenzijde 2 tot 1,8 cm, aan de onderzijde 2,2 tot 1,8 cm.

Het bijltje is over het hele oppervlak gepolijst en resten van het oorspronkelijke geweioppervlak zijn nergens meer aanwezig. Dit kan al bij de productie zijn verwijderd, maar zou ook later, tijdens het verblijf op de bodem van het IJsselmeer afgesleten kunnen zijn. Het gevolg is in ieder geval dat nu niet meer kan worden vastgesteld uit welk gewei-gedeelte de bijl is gemaakt en van welke hertesoot (de twee meest voor de hand liggende mogelijkheden zijn edelhert en eland) het gewei afkomstig is (mededeling dr R.C.G.M. Lauwerier, ROB). De steel was gemaakt van elzehout (determinatie mevr. K. Hänninen, ROB).

Gewei-bijlen zijn buiten hun oorspronkelijke culturele context lastig te dateren: ze komen voor vanaf het Mesolithicum (Clason 1983; Elzinga 1962). Voor het bijltje uit Wervershoof komt, gezien de geologische situatie in dit deel van Noord-Holland, een datering in de perio-

Afb. 7. Wervershoof: Onderdijk. Bijtje van gewei, 13 cm lang. Datering waarschijnlijk Laat-Neolithicum of Bronstijd. Tek. en foto ROB.

Afb. 8. Wieringermeer. Neolithisch stenen bijtje, 10,8 cm lang. Foto M. Rob, Hoorn.

de Laat-Neolithicum-Bronstijd het meest in aanmerking. Vinder: J. Bot uit Avenhorn; mel-
der: M. Weel uit Medemblik.

Wervershoof: Zwaagdijk J. Maas uit Blokker meldde de vondst van een gaaf potje met
ronde bodem van Pingsdorf-aardewerk in een sloottalud aan de noordkant van de Zwaag-
dijk.

Bron: Westfries Museum, Hoorn (T.Y. van de Walle-van der Woude)

Wieringermeer (afb. 8) Tijdens het ploegen van perceel Zuiderdijkweg 16 vond B. Ton een Neolithisch stenen bijtje. De lengte is 10,2 cm, de grootste breedte 5,0 cm en de grootste dikte 3,5 cm. De snede is gepolijst; de rest van het oppervlak is nogal ruw.

Bron: Westfries Museum, Hoorn (T.Y. van de Walle-van der Woude)

Uit het zuidelijk deel van de Wieringermeer werd weer een aantal 'kubusstenen' gemeld: zes exemplaren zijn afkomstig van een akker aan de Oudelandertocht (vinder: P. Vijn), drie van een akker aan de Medemblikkersluisweg (vinder: A. P.H. Bergmans). De meest waarschijnlijke datering van deze voorwerpen is Laatneolithisch.

Romeinse tijd

Beverwijk-Oudelandertocht: Pijpleiding van de Nederlandse Gasunie (afb. 9) In maart werd door de Nederlandse Gasunie begonnen met de aanleg van een 52 km lange gasleiding van Beverwijk naar Oudelandertocht. Het tracé voerde van het terrein van de Hoogovens te Velsen door onder meer Heemskerk, Uitgeest, De Schermer, De Gouw naar Oudelandertocht in het zuiden van de Wieringermeer. De aanwezigheid van diverse waardevolle vindplaatsen in en vlak naast het tracé vormde de aanleiding met de Gasunie vooraf in overleg te treden over de noodzaak tot archeologische begeleiding van de aanleg. Bovendien bestond op grond van de geologische situatie de verwachting dat in enkele deelgebieden – met name het strandwallen- en Oer-IJ gebied in het westen en De Gouw in het oosten – nog onbekende archeologische resten, daterend vanaf het Laat-Neolithicum, door de werkzaamheden zouden worden aangetast. De zeven maanden durende aanleg van de leiding kon hierdoor op kosten van de Gasunie continu door twee archeologen worden begeleid, waarin tevens de uitwerking en rapportage was begrepen. In deze periode werden 57, merendeels nog onbekende, vindplaatsen geregistreerd.

In het tracégedeelte tussen het Hoogovensterrein en het Noordhollands Kanaal bij Akersloot zijn 23 vindplaatsen gedocumenteerd. Ze kunnen vanaf de Late IJzertijd tot in de Late Middeleeuwen worden gedateerd. Nabij de Duinweg in het duingebied bij Heemskerk zijn op vier lokaties cultuurniveaus aangetroffen, daterend uit de Late IJzertijd/Vroeg-Romeinse Tijd en de Late Middeleeuwen (11e-13e eeuw). De betreffende lagen zijn, indien ze niet zijn geroedeerd, van elkaar gescheiden door een laag stuifzand ter dikte van 0,7 à 1 m, terwijl in één geval is vastgesteld dat het niveau uit de Late Middeleeuwen is afgedekt door een 2,5 m dik pakket Jong Duinzand. Grondsporen of grote hoeveelheden vondsten die wijzen op bewoning ter plekke, zijn echter op geen van deze lokaties herkend.

In het ten oosten van het duingebied gelegen Oer-IJ estuarium zijn 17 vindplaatsen aangetroffen, waaronder zes woonplaatsen uit de Late IJzertijd en Vroeg-Romeinse Tijd, drie nederzettingen uit de Late Middeleeuwen en enige verspreide waterputten uit de Nieuwe Tijd (tegen het Noordhollands Kanaal). Alle woonplaatsen uit de oudste periode zijn gelegen op oeverwallen van Duinkerke I-geul en die naderhand met Duinkerke III-klei zijn afgedekt. Ten gevolge van de overstromingen uit de laatste fase heeft een aantal van deze nederzettingsterreinen zwaar te lijden gehad van erosie. Zwermen aardewerkscherven en/of afgetopte grondsporen bepalen dan ook het beeld op diverse lokaties. Drie van deze vindplaatsen verdienen hier nadere vermelding.

Langs de Korendijk op de grens van Heemskerk en Castricum werd een woonplaats uit

Afb. 9. Beverwijk-Oudelandertocht: pijpleiding. Werkzaamheden in de leidingsleuf, met op de voorgrond de rand van een Calais-geul (Wieringermeerpolder). Foto ROB.

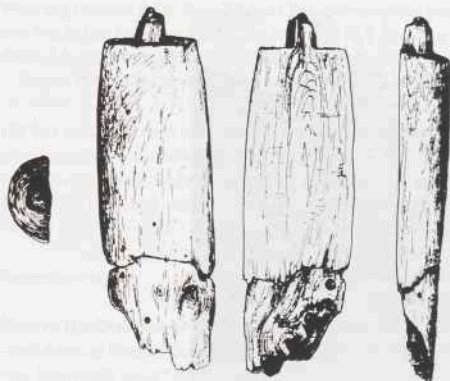
de Late IJzertijd/Vroeg-Romeinse Tijd doorsneden. Tijdens de daarop uitgevoerde noodopgraving werden 72 grondsporen waaronder greppels, kuilen en paalsporen, en meer dan 700 aardewerscherven geborgen naast botten, hutteleem, een wrijfsteen, een spinschijf, een weefgewicht en een viertal speelschijfjes. In de wirwar van grondsporen konden geen structuren worden herkend, maar het bleek daarentegen wel mogelijk een drietal bewoningsfasen te onderscheiden. Het merendeel van het uitsluitend handgevormde aardewerk (streepband-aardewerk en aardewerk met vingertopindrukken op en aan de buitenzijde van de rand) is in de Late IJzertijd en Vroeg-Romeinse Tijd te dateren, maar ook enkele duidelijk latere scherven van een 'knikpot' duiden op mogelijke bewoningscontinuïteit tot in de Romeinse Tijd. De woonplaats was gelegen op de westelijke oeverwal van een Duinkerke I-geulen, aan de zuidzijde begrensd door een zijkreekje van deze geul. Na de bewoning is het nederzettingsterrein met klei afgedekt.

Ook ter hoogte van Akersloterbrug werd een kleine noodopgraving uitgevoerd waarbij 15 grondsporen (kuilen, greppels en ploegsporen) werden gedocumenteerd. Vermoedelijk is de plek na de Romeinse Tijd tijdens overstromingen vanuit de noordoostelijk gelegen Dije gedeeltelijk geërodeerd. Delen van de vulling van een aantal sporen bestonden namelijk uit een bont mengsel van klei en zand.

Ten slotte is de vondst van een handvol scherven Badorf-aardewerk op een geërodeerde oeverwal op één van de nederzettingslokaties in de Castricummer Polder vermeldenswaard. Ze zijn waarschijnlijk van elders afkomstig.

De opbouw van twee 13e-eeuwse dijkjes, de Noordermaatweg bij Heemskerck en de Brakersdijk ten westen van Limmerkoog, kon tijdens de aanleg worden bestudeerd. Beide dijklichamen bleken uit een homogeen kleipakket te bestaan.

Het gebied van de droogmakerijen tussen het Noordhollands Kanaal en De Gouw, een voormalige lagune waar na het aaneengroeien van de strandwallen tot in de Late Middel-

Afb. 10. Beverwijk-Oudelandertocht; pijpleiding. Stuk constructiehout van den (*Pinus sp.*) uit het Neolithicum. Schaal 1:8. Tek. ROB.

eeuwen veengroei optrad, heeft conform de verwachtingen voornamelijk vondsten uit de Nieuwe Tijd opgeleverd. Verrassend was toch een aantal vondsten.

In het zuiden van de Schermer werd op een diepte van 6 à 10 m een bovenarmbot van een edelhart opgediept uit zandige Calais II-afzettingen (ca 6250-5250 BP). In Oterleek werd een fragment constructiehout met een 6 cm lange pen gevonden (afb. 10). Vermoedelijk betreft het de kop van een staande paal met een pen voor een pen/gat-verbinding met een liggende balk. De vondst werd gedaan in een kleilaag met onregelmatige laminatie die is toe te wijzen aan het laatste deel van de Calais IVA2- of het begin van de Calais IVB-fase (ca 4300-4100 BP). Het fragment zou dus afkomstig kunnen zijn van een Laat-Neolithisch gebouw.

Ter hoogte van de Polder Oterleek werden verspreid enkele dalie- en baggergaten en losse scherven gedocumenteerd, alsmede een uit klei opgebouwd dijkje dat vlak na de Late Middeleeuwen aan de noordzijde van de polder op het veen moet zijn aangelegd.

Het laatste gedeelte van het gasleidingtracé voerde door het voormalige kwelderlandschap van de Gouw en het zuidelijk deel van de Wieringermeer. De verwachting bestond dat in dit gebied bewoningssporen uit het Laat-Neolithicum en de Vroege Bronstijd aan het licht zouden komen. De begeleiding leverde echter geen aanwijzingen voor bewoning uit deze perioden op. De reden hiervoor bleek tijdens de aanleg. Het tracé was grotendeels gelegen in de vulling van de in het gebied aanwezige Calais-geulen, die toentertijd nog water voerden en dus niet geschikt waren voor bewoning.

Daarentegen werden wel op 21 lokaties bewoningssporen uit recentere tijd vastgesteld, waarvan 8 uit de Late Middeleeuwen en 13 uit de Nieuwe Tijd. De bewoningssporen uit de laatste periode bestaan merendeels uit verspreide scherven, kuilen en greppels, maar op enkele plaatsen werden ook oude erven en waterputten doorsneden. Al deze vondsten bevestigen het bestaande beeld van de bewoning in dit gebied. Ze zullen daarom hier niet verder

ter sprake komen. Enkele van de Laatmiddeleeuwse vindplaatsen verdienen hier nadere bespreking.

Ter hoogte van Gouwe werd een gedeelte van een vermoedelijk Middeleeuws kavelstelsel aangetroffen, bestaande uit een aantal parallel lopende greppels met een onderlinge afstand van ca 8 m verbonden door een enkele dwarsgreppel. De oriëntatie van dit stelsel wijkt 12 graden af van het huidige. Tussen de greppels zijn enige daliegaten aangetroffen. Ook ten oosten van Tropweere zijn concentraties daliegaten geregistreerd.

Behalve Middeleeuwse verkavelings- en ontginningsporen werden op verschillende plaatsen ook sporen van bewoning gevonden.

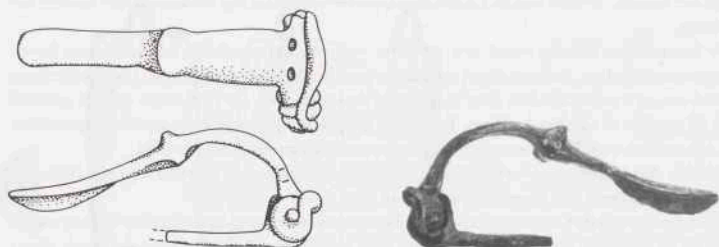
Ten noorden van de Oosterboekelweg bij Hoogwoud werd een duidelijke verhoging van ca 30 bij 60 m herkend, omringd door sloten. Het nog 60 cm dikke kleilichaam bleek direct op zavel te zijn opgeworpen. In het vlak onder de ophoging zijn enige grondsporen opgetekend. Noch onder de ophoging, noch in de vullingen van de ringsloten bevond zich veen, wat erop zou kunnen wijzen dat de terp werd opgeworpen nadat het veen rond 1300 in het gebied door oxydatie was verdwenen. Dateerbare vondsten die dit idee kunnen bevestigen zijn niet aangetroffen.

Ter hoogte van boerderij 't Schrootje werden aan weerszijden en tot op 200 m van de Herenweg in Hoogwoud greppels, kuilen en paalsporen aangetroffen: de restanten van verlaten erven. De bewoning langs deze oude ontginningsas nam een aanvang in de 12e eeuw. De erven zijn aangelegd op Duinkerke 0-zavel. In ieder geval kon één huisplaats worden herkend aan een paalkuil voor een zware staander en een haardplaats. Onder het vondstmateriaal bevindt zich veel kogelpotaardewerk, wat Pingsdorfaardewerk, rood- en grijsbakend aardewerk en steengoed. De bewoning zal zich tussen de 12e en de 15e eeuw hebben afgespeeld. Aan het einde van de 14e of het begin van de 15e eeuw werd het gebied ter bestrijding van de toenemende wateroverlast opgehoogd met klei. Hierop is tot ver in de Nieuwe Tijd gewoond.

Op een kunstmatig opgehoogd perceel bij De Weere, gelegen op de hoge zandige rug van de grote noordelijke Calais-geul die De Gouw doorsnijdt, zijn tussen vele bewoningssporen uit de Nieuwe Tijd enkele qua structuur en vulling afwijkende, mogelijke paalsporen gedocumenteerd. Uit deze sporen zijn enige uit de eerste helft van de Late Middeleeuwen daterende kogelpotscherfjes verzameld. De bewoning langs de ontginningsas De Weere-Tropweere lijkt dus niet, zoals wordt aangenomen, in de tweede helft van de Late Middeleeuwen maar al eerder te zijn aangevangen.

Het laatste object dat in het kader van dit project werd onderzocht, is de Noorderkogger Zeedijk. Deze dijk was oorspronkelijk een inlaagdijk, maar sinds het opgeven van het zuidelijk deel van de Wieringermeer (o.a. het dorp Gawisend) in 1334 maakt deze dijk onderdeel uit van de Westfriese Omringdijk. Ter hoogte van Lambertschaag werden de bovenste 4 m van de dijk bij de aanleg van de leiding doorsneden, waardoor de bouwfases vanaf de 16e eeuw voor bestudering toegankelijk waren. De oudste fasen werden niet bereikt, hoewel kon worden vastgesteld dat de dijk was opgeworpen op zavel- en kleilagen die onder het enorme gewicht minimaal 1,5 m zijn ingeklonken. De opbouw van de dijk blijkt in grote lijnen overeen te komen met wat te Aartswoud, Enkhuizen en Winkel is waargenomen (Hallewas 1984).

Bron: Dijkstra en Schute, in voorbereiding

Afb. 11. Castricum: Bakkum. Zogenaamde ogenfibula uit de Vroeg-Romeinse Tijd. Schaal 1:1. Tek. en foto ROB.

Castricum: Bakkum (afb. 11) Bij Doornduijn, iets ter zuiden van Noord-Bakkum, werd een 'ogenfibula' uit de Vroeg-Romeinse Tijd gevonden (datering ca 25-50 na Chr.; determinatie W.A.M. Hessing, ROB).

Bron: *Jaarverslag AWN-werkgroep Castricum 1992* (H.M. Vermanen)

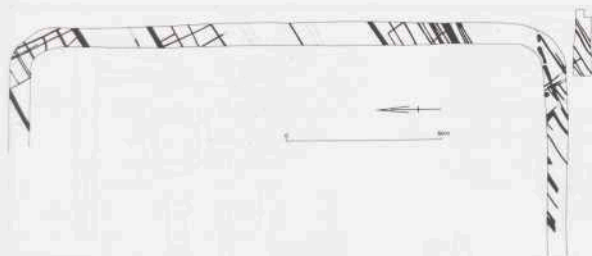
Castricum: Castricummer Polder In het zuidelijk deel van de Castricummer Polder werd een Romeinse munt gevonden. Het gaat om een antoninianus van Gordianus III, geslagen te Rome, 240 na Chr. (RIC 68; determinatie door dr J.P.A. van der Vin, Koninklijk Penningkabinet).

Bron: *Jaarverslag AWN-werkgroep Castricum 1992* (H.M. Vermanen)

Egmond: Hoge Dijk Leden van de AWN-werkgroep Limmen voerden een noodonderzoek uit naar bewoningsresten uit de Late IJzertijd/Vroeg-Romeinse Tijd op een ten noorden van Egmond-Binnen aan de Hoge Dijk gelegen perceel. Het onderzoek werd noodzakelijk toen bij omzetting van een perceel grasland in bollenland archeologische sporen werden ontdekt. Tijdens het onderzoek bleken zich op het perceel ook nog bewoningsresten uit de Late Bronstijd-Vroege IJzertijd te bevinden.

De lokatie is gelegen op een plek waar zich rond 800 v. Chr. de oostelijke rand van de monding van het Oer-IJ bevond. De kust werd in die tijd gevormd door een smalle, noordwest-zuidoost georiënteerde strandwal. Een wat hoger gelegen deel van deze wal werd de overgang van Late Bronstijd naar Vroege IJzertijd in gebruik genomen. Slechts in een ondiepe, gedeeltelijk met veen opgevulde depressie zijn aardewerscherven van het Harpstedt-type gevonden, terwijl andere sporen hier geheel ontbreken. Een eindje buiten de depressie werd een aantal ondiepe waterkuilen aangetroffen, die geclusterd waren aan de westrand van de smalle strandwal. Een relatie met het eerder genoemde aardewerk kon echter niet worden aangetoond. In een van deze kuilen bevond zich een rieten mand zonder bodem met een diameter van ca 0,8 m. De mand is voor conservering naar het Museum voor Scheepsarcheologie te Ketelhaven gebracht.

Na deze bewoningsfase werden achtereenvolgens strand- en duinzanden afgezet. Op dit zandpakket werd aan het begin van de jaartelling gewoond. Deze bewoning heeft aan sporen

Afb. 12. Schagen: Witte Paal. Greppelpercelering uit de Late IJzertijd-Romeinse Tijd, waargenomen in een wegcunet. Schaal 1:2000. Tek. ROB

een wirwar van sloten, greppels en (paal)kuilen achtergelaten. Structuren konden hierin niet meer worden herkend. Het centrum van de bewoning bleek door omzetting van de grond reeds verloren te zijn gegaan. Meer informatie kon worden verkregen over het rond de woonplaats gelegen land. Uit het verloop van de greppels en uit onderlinge oversnijdingen was af te lezen dat dit gebied systematisch verkaveld was: eerst door een systeem van smalle, parallel lopende greppels op een afstand van 8 à 9 m van elkaar en met een noordwest-zuidoost oriëntatie, later door een systeem van smalle, parallel lopende greppels op een onderlinge afstand van 4 à 5 m en een noordoost-zuidwest oriëntatie.

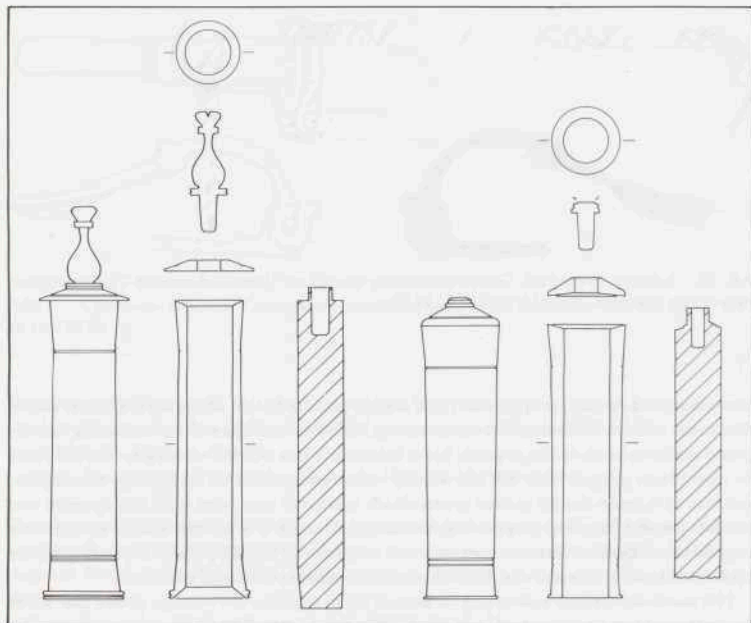
Het aardewerk is zeer eenvoudig en bestaat uit de typische bolvormige potten met korte omgeslagen rand waaraan vaak twee oren zijn aangebracht. Onder de opgegraven aardewerkfragmenten komen weinig versierde stukken voor, wat wijst op een datering van de bewoning rond of na het begin van de jaartelling.

In de Late Middeleeuwen is over het duinzand waarop in de Late IJzertijd-Vroeg-Romeinse Tijd werd gewoond een laag klei afgezet.

Bron: AWN-werkgroep Limmen (M. van Raaij)

Schagen: Witte Paal (afb. 12-14) AWN-werkgroep Schagen deed opnieuw op verschillende plaatsen waarnemingen en vondsten in het gebied van het industrieterrein Witte Paal, ten zuiden van de bebouwde kom van Schagen. In dit gebied zijn in de afgelopen jaren meerdere woonplaatsen en terpen uit de Midden- en Late IJzertijd, de Romeinse Tijd en de Late Middeleeuwen vastgesteld, waarvan enkele gedeeltelijk zijn onderzocht.

Bij het bouwrijp maken voor de uitbreiding van het industrieterrein in oostelijke richting werd in een wegcunet een stelsel van sloten en greppels uit de Late IJzertijd en Vroeg-Romeinse Tijd waargenomen (afb. 12). Het betreft hier een areaal land dat door brede, evenwijdig aan elkaar gelegen en zuidwest-noordoost georiënteerde sloten wordt verdeeld. Elk perceel lijkt weer door greppels te zijn opgesplitst in kleinere eenheden. Een iets van het kavelsysteem afwijkend greppelsysteem, enkele kuilen en grote hoeveelheden vondsten vormen aanwijzingen voor de aanwezigheid van bewoning ter plaatse. Een met deze woonplaats in ouderdom vergelijkbare vindplaats werd nog elders op het bouwterrein, direct langs de Grotewallerweg aangetroffen.

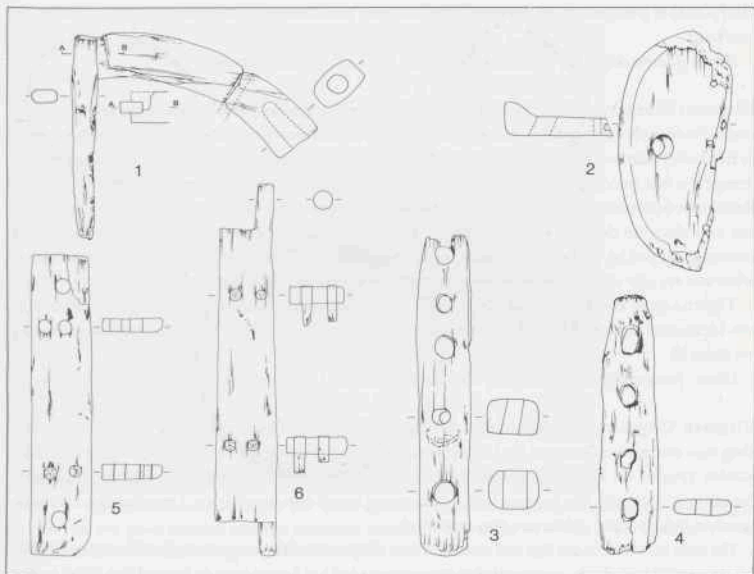

Afb. 13. Schagen: Witte Paal. Twee uit meerdere onderdelen samengestelde benen objecten uit de Romeinse Tijd, waarschijnlijk spinrokken. In het inwendige bevond zich hout (fragmenten van de stokken waarop de benen cylinders bevestigd waren), dat in de tekening gearceerd is weergegeven. Schaal 1:3. Tek. en foto ROB.

In het zuidelijk deel van het industrieterrein werden op diverse momenten waarnemingen en onderzoek gedaan vlak ten zuiden van een reeds bekende woonplaats uit de Late IJzertijd-Romeinse Tijd. Van deze woonplaats was in 1982 een klein gedeelte door de ROB opgegraven, waarbij een gedeelte van een gebouw werd blootgelegd.

Bij dit onderzoek zijn opnieuw twee erven uit de Late IJzertijd-Romeinse Tijd ontdekt. Ook hier weer betroffen de sporen voornamelijk greppels en kuilen met een rijke inhoud aan onder meer handgevormd aardewerk, houten voorwerpen en bot.

Op de zuidelijkste van deze twee woonplaatsen konden slechts enkele waarnemingen worden gedaan voordat de grond werd uitgegraven ten behoeve van de aanleg van een waterpar-tij. Ook op deze plek zijn weer diverse kuilen met gevarieerde inhoud tevoorschijn gekomen. De waarnemingen waren echter te beperkt om een duidelijke structuur in de aangetroffen grondsporen te herkennen. Noemenswaard zijn daarentegen wel enkele spraakmakende vondsten, zoals een groot fragment van een houten wagenwiel met een eikehouten spaak, een fragment van het houtskelet van een vlechtwerkwand, bestaande uit een om de 12 cm

Afb. 14. Schagen: Witte Paal. Diverse houten objecten uit de Romeinse Tijd: 1. fragment van een wagenwiel (velg met spaak); 2. deel van mogelijk de zitting van een stoel; 3 en 4. fragmenten van het houtskelet van een vlechtwerk wand; 5 en 6. balken met pen-en-gat verbindingen. Schaal 1:10. Tek. ROB.

doorboorde eikehouten ligger (afb. 14), een enorme aardewerken kuip met een diameter van meer dan een meter, een dobbelsteen van barnsteen en twee vrijwel identieke, uit meerdere delen samengestelde benen voorwerpen, die voorlopig als 'spinrokken' zijn geïnterpreteerd (afb. 13).

Het onderzoek van het noordelijke erf zal in 1993 worden voortgezet en in de kroniek over dat jaar worden besproken.

Bron: *Jaarverslag AWN-werkgroep Schagen 1992* (F.Diederik)

Uitgeest: Groot Veldhuis Op een recent geploegd weiland nabij boerderij Groot Veldhuis werden door leden van de AWN-afdeling Zaanstreek opnieuw twee vindplaatsen uit de Late IJzertijd/Vroeg-Romeinse Tijd ontdekt. De eerste, gelegen vlak bij de Sint Aagte dijk, leverde talrijke aardewerkscherven op, waaronder wandscherven met kam- en lijnversiering.

De tweede plek werd aangetroffen bij het graven van een nieuwe sloot dwars door het midden van het weiland. De vondsten (runderbotten en aardewerkscherven) zijn uit de bovenzijde van een zandlaag verzameld, die door een ruim 0,9 m dikke kleilaag wordt afgedekt. De

vindplaats is gelegen op de overgang tussen veen aan de westkant en voormalig wad aan de oostkant.

Bron: *Jaarverslag AWN-afdeling Zaanstreek 1992* (E.J. Helderman)

Uitgeest: Markerpolder Leden van AWN-afdeling Zaanstreek deden in de zomer uitgebreide veldverkenningen in de Markerpolder. Het waterschap Het Lange Rond had daar in het kader van een waterbeheersingsplan een groot aantal sloten verdiept, verbreed en gedempt en het polderpeil verlaagd. Midden in de polder werd een concentratie inheems-Romeinse scherven aangetroffen in brokken klei en veen, die bij het verbreden en verdiepen van een sloot op de kant waren gegooid. De vondsten bestaan uit wandscherven, waarvan sommige gepolijst of besmeten zijn, enkele gegolfde en van inkervingen voorziene randscherven en een scherf met een decoratie van diverse parallelle lijnen in v- of zigzag-vorm.

Tijdens deze karteringen werd op diverse lokaties in het oostelijk deel van de polder nog een klein aantal Laat-Middeleeuwse scherven (Paffrath, kogelpot en blauwgrijs aardewerk) verzameld.

Bron: *Jaarverslag AWN-afdeling Zaanstreek 1992* (E.J. Helderman)

Uitgeest: Uitgeesterbroekpolder AWN-afdeling Zaanstreek meldde de zoveelste ontdekking van een woonplaats uit de Late IJzertijd/Vroeg-Romeinse Tijd in de Uitgeesterbroekpolder. Onder de vondsten bevinden zich vele aardewerkscherven en een groot fragment 'basaltlava' (tefriet), dat vermoedelijk afkomstig is van een maalsteen. De scherven kwamen aan het licht na het scheuren van grasland.

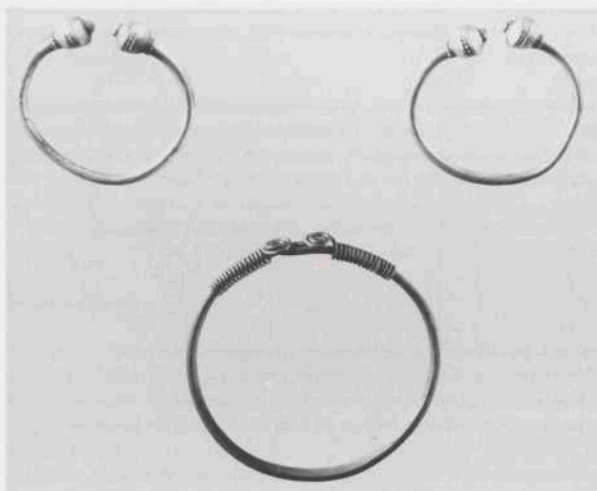
De nieuwe vindplaats ligt ten noorden van de provinciale weg, vlakbij een reeds in 1989, bij de aanleg van deze weg, ontdekte woonplaats uit het begin van de jaartelling. Het is dus niet uitgesloten dat de nieuw ontdekte vindplaats deel uitmaakt van een omvangrijker nederzettingcomplex.

Bron: *Jaarverslag AWN-afdeling Zaanstreek 1992* (E.J. Helderman)

Velsen: Velsbroekpolder B6 (afb. 15 en 16) Het in 1991 in de Velsbroek (plandeel B6) begonnen onderzoek is gecontinueerd (Bosman/Bosman 1992). Werkputten zijn aangelegd ten oosten van de Lange Sloot, op het zandlichaam ter hoogte van de proefsleuven uit 1991. Tevens is een werkput aangelegd in het veen ten noordoosten hiervan, waarin een ophogings- en takkenpakket is aangetroffen. Daarin zijn werkputten aangelegd ten westen van de Lange Sloot, op regelmatige afstanden van elkaar.

Er is enig inzicht verkregen in de grondsporen op het terrein. Eén van de oudste sporen is een greppel die uit de Late Bronstijd of Vroege IJzertijd dateert. In de meest westelijke werkput (naast Rijksweg A 208) zijn in het veen enige takkendeposities aangetroffen. Deze hebben het uiterlijk van banen die in het moeras zijn gelegd. Een groot deel van deze takken bestaat uit jeneverbes (*Juniperus communis*). Ook zijn hier deposities van 20 eiken balken gevonden, deels voorzien van rechthoekige inkepingen. Deze deposities worden gedateerd in de periode rond 300 v. Chr., een datering die bevestigd lijkt te worden door de vondst van fragmenten van een pot uit de Santpoort I fase (Van Heeringen 1992, 203, fig. 69,1) op hetzelfde niveau als de takken.

Over het veen is een eolische zandlaag afgezet waarin karresporen voorkomen, die mogelijk zijn ontstaan in de Late IJzertijd of Vroeg-Romeinse Tijd. Tevens is in het zand een perceleringssysteem van met veen gevulde greppels aangetroffen. Ook deze sporen dateren uit

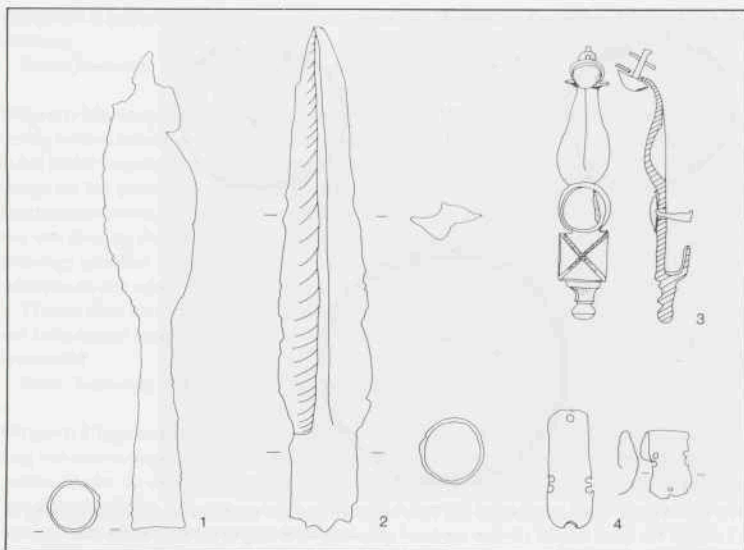
Afb. 15. Velsen: Velsbroekpolder B6. Twee identieke bronzen armbanden (diameter inwendig ca 6,5 cm) en een grote massief zilveren armband (diameter uitwendig ca 9,7 cm), alle te dateren in de Late IJzertijd of Vroeg-Romeinse Tijd. Foto IPP.

de Romeinse Tijd. Ten noorden en ten zuiden van het zandlichaam is in het oostelijk deel van het terrein een greppel aanwezig. Uit de noordelijke greppel is onder andere een bodemfragment van een versierde terra sigillata kom (Dragendorff 29) afkomstig. Hiermee zijn de greppels ook in de Romeinse Tijd te dateren. Het is opvallend dat de metaalvondsten zich met name in dit deel van het terrein tussen deze greppels concentreren.

Ook in de Middeleeuwen is het terrein in gebruik geweest, getuige een noord-zuid gericht karrespoor en vele oost-west lopende (ontginnings-)greppels. In deze greppels zijn onder andere aardewerk (kogelpot, Pingsdorf, Andenne) en een zilveren munt (dubbele groot, Vlaanderen, Jan zonder Vrees, 1404-1419) aangetroffen. Van recenter datum zijn een begraven koe, ijzeren hoefijzers en een waterput, waarin een speelgoed-zakhorloge werd gevonden.

Het aardewerk is voornamelijk handgevormd en dateert uit de Late IJzertijd of de Romeinse Tijd. Er zijn slechts enkele scherven van niet nader te dateren Romeins importaardewerk geborgen. Net als in het onderzoek van 1991 is de hoeveelheid bot reëel gering. Wel is het opvallend dat ook nu het percentage paard hoog is. Er werd onder meer een complete schedel van een hengst aangetroffen.

Ook dit jaar zijn vele metalen voorwerpen geborgen (120 stuks). Een ijzeren beitel met houten heft en een ijzeren speerpunt dateren zeker uit de IJzertijd (afb. 16); beide zijn afkomstig uit het onder het zand liggende veen. Ten zuiden van de zandtong werd een vroeg-La Tène fibula gevonden. Een datering in de Late IJzertijd is hier niet zeker want dit voorwerp lag op het zelfde niveau als vondsten die dateren uit de Romeinse Tijd. De meeste metaalvondsten dateren uit de Romeinse Tijd, zoals zeven munten: twee Republikeinse denarii

Afb. 16. Velsen: Velsenbroekpolder B6. Metalen voorwerpen: 1. ijzeren speerpunt (IJzertijd); 2. ijzeren speerpunt (Romeinse Tijd; Germaans?); 3. bronzen eindbeslag van paardetuig (Vroeg-Romeinse Tijd); 4. bronzen plaatje van een schubbenpantser of *lorica squamata* (Romeinse Tijd). Schaal 2:1. Tek. IPP.

(82/81 v. Chr. en 41 v. Chr.); een *as* van Augustus (altaar, 10-14 na Chr., met klop AVC); een *denarius* van Tiberius (14-37 na Chr.); een *as* en een *dupondius* van Caligula (37-38 na Chr.) en een *denarius* van Trajanus (101-102 na Chr.). Verder zijn 33 metalen voorwerpen als *militaria* te determineren, waaronder twee ijzeren speerpunten (afb. 16: 1 en 2), twee bronzen dolkschedebeslag-nagels, drie fragmenten paardetuig (afb. 16: 3) en een bronzen plaatje van een schubbenpantser of *lorica squamata* (afb. 16: 4) (Bosman 1993). Verder zijn er 24 *fibulae* gevonden, waarvan een deel uit de Vroeg-Romeinse Tijd dateert. De typen komen sterk overeen met de *fibulae* die in de Romeinse forten van Velsen voorkomen. De overige zijn Germaanse *fibulae* die deels in de tweede en derde eeuw na Chr. gangbaar waren. Ook zijn enkele sieraden (ondermeer vingerringen) aangetroffen. De meest spectaculaire vondsten binnen deze categorie zijn twee identieke bronzen armbanden en een grote massief zilveren armband, die om de bovenarm gedragen kon worden (afb. 15).

De conclusie die geformuleerd is in de kroniek over 1991 blijft na het onderzoek in 1992 gehandhaafd (Bosman/Bosman 1992, 326): de vindplaats moet worden geïnterpreteerd als een offerplaats die minstens vanaf de Midden-IJzertijd tot en met de 3e eeuw na Chr. in gebruik was.

Het onderzoek in de Velsbroekpolder wordt uitgevoerd in het kader van het Oer-IJ-

estuarium-Project, met financiële steun van de provincie Noord-Holland en de gemeente Velsen. De opgraving zal in 1993 worden voortgezet.

IPP Amsterdam

A.V.A.J. Bosman, L.L. Therkorn

Zaanstad: Assendelft-Communicatieweg In de weilanden ten zuiden van de Communicatieweg werden door de AWN-afdeling Zaanstreek opnieuw twee vindplaatsen uit de Late IJzertijd/Vroeg-Romeinse Tijd ontdekt. De sporen kwamen aan het licht in de taluds van nieuw gegraven sloten. In de slootkant op een van deze plekken bevonden zich paalstompen die doen vermoeden dat de nieuwe sloot dwars door de resten van een gebouw is gegraven.

Bron: *Jaarverslag AWN-afdeling Zaanstreek 1992* (E.J. Helderman)

Middeleeuwen

Akersloot Een serie boringen, uitgevoerd door AWN-afdeling Zaanstreek in een weiland even ten noorden van de buurtschap Starting, leverde slechts een aantal Laat-Middeleeuwse ophogingslagen op. Aanleiding voor het onderzoek was de melding uit 1991 van veel Middeleeuwse scherven en jonger materiaal bij de aanleg van een regenwaterafvoer voor een kas-sencomplex.

Op het aangrenzende, juist gediepploegde perceel werd een groot aantal Middeleeuwse scherven verzameld. Het is niet uitgesloten dat ook deze vondsten uit ophogingslagen afkomstig zijn.

Bron: *Jaarverslag AWN-afdeling Zaanstreek 1992* (E.J. Helderman)

Alkmaar De gemeentelijke archeoloog en de Stichting Behoud Alkmaarse Bodemvondsten (SBAB) deden op een groot aantal lokaties waarnemingen en opgravingen. Slechts enkele onderzoeken worden hier vermeld.

Boekelermeer. In het najaar werd actie ondernomen bij de aanleg van het industriegebied Boekelermeer. Er was uit het gebied geen enkele vondst bekend.

Het gebied valt uiteen in drie gedeelten: het voormalige Boekelermeer, een klei-/veengebied ten noorden daarvan ('t Lood) en de Boekelerpolder tussen de Schermer en het Boekelermeer. Deze laatste lag ter hoogte van een smalle strandwal, die de ondergrond van het gehucht Boekel vormde.

In historische bronnen is vanaf de 13e eeuw sprake van de Heren van Boekel. Slechts tweemaal komt een aanduiding voor die naar een kasteel lijkt te verwijzen. Ondanks diverse pogingen werd de voormalige kasteelplaats niet gelokaliseerd. In opdracht van de gemeente verrichtte de Stichting RAAP daarom een inventarisatie. Dit resulteerde erin dat twee terreinen als mogelijke lokaties van het kasteel konden worden aangeduid. Beide lokaties werden vervolgens verder onderzocht, maar resten van het kasteel werden niet aangetroffen. Beide lokaties leverden sporen op van gewone boerderijen, de ene daterend uit de 18e eeuw, de andere uit de periode 15e-18e eeuw. Daarnaast werd de lokatie van het 18e-eeuwse landhuis Boeckestein vastgesteld.

Kraspolder. Plannen voor woningbouw in de Kraspolder en de daarmee samenhangende aanleg van een weg ter plekke van een oud dijkrestant, waren de aanleiding tot opgravingen in augustus. Het onderzoek werd gefinancierd door de opdrachtgever, terwijl aan het onder-

zoek vrijwilligers van de Stichting Behoud Alkmaarse Bodemvondsten (SBAB) en de AWN-afdeling Heiloo deelnamen.

De dijk maakte ooit deel uit van de Westfriese Omringdijk, die West-Friesland behoedde voor het stijgende waterpeil in de Late Middeleeuwen. De dijk werd onderzocht met 17 profielsleuven en een grotere werkput. Hier had men destijds als onderlaag van de dijk rietmaten gelegd, een wel vaker toegepaste techniek in de dijkbouw. De dijk zelf was een eenvoudig kleilichaam zonder verdere constructies. De dijksloten zijn vermoedelijk pas van latere tijd. Het onderzoek leverde vooral informatie op over de overstromingen, die de dijkaanleg noodzakelijk maakten. Een opmerkelijke ontdekking was, dat niet alleen in de 12e, maar ook in de 13e eeuw grote overstromingen waren opgetreden.

Ropjeskuil. In september en oktober werd gegraven aan de Ropjeskuil, waar het MCA gaat uitbreiden. Gezien de ligging op de strandwal was er een redelijke kans op oude bewoningsresten. In een aantal sleuven en werkputten werd ongeveer driekwart van het ca 1,5 ha grote terrein onderzocht. Ondanks het feit dat het terrein diep was ongewoeld als gevolg van de aanleg van moestuinen in de 17e eeuw, werden grondsporen en vondsten ontdekt vanaf de Vroege Middeleeuwen, onder meer de resten van twee 8e- of 9e-eeuwse waterputten. Onooglijk tijdens de opgraving maar toch spectaculair is de inhoud van een greppel. In de greppel werd, behalve boomateriaal, een tweetal potscherven gevonden waarvan er één is geïdentificeerd als behorend tot de Enkelgrafcultuur (Standvoetbekercultuur: determinatie Th. ten Anscher).

Voordam. Het uitgebrande pandje Voordam 2, dat werd gesloopt, kon dank zij de medewerking van de eigenaar, de heer Van der Wal, van architect Wassenberg en van aannemer De Baak, bouwhistorisch en archeologisch worden onderzocht. Er werden zeer oude muurgedeelten gevonden, behorend bij twee huizen aan de Dijk. Spectaculair was de vondst van een enorme beerput achter Dijk 29, een pand dat waarschijnlijk oorspronkelijk een omvangrijk patriciërshuis is geweest. Het is de oudste bakstenen beerput die uit de stad bekend is. Op de bodem van de put werd een beerlaag aangetroffen met daarin 14e-eeuws aardewerk en een fragment gebrandschilderd vensterglas. De bovenste lagen leverden een schat aan vondstmateriaal op uit de 15e en de 16e eeuw, waaronder bijzondere drinkglazen en drie complete baardmankruiken. Gezien de vroege datering zal het grote huis wel één van de eerst gebouwde zijn in de stadsuitbreiding Dijk-Voordam-Achterdam-Zijdam.

Wageweg. Aansluitend op de sloop en bodemsanering van het verbrande pand Wageweg 75-76 werd een archeologisch onderzoek gedaan. Op 8 oktober werd een profielsleuf gegraven, waarin behalve ophogingen ook een 16e-eeuwse perceelsloot en enkele kuilen te voorschijn kwamen. Een in de sloot aangetroffen goudkleurige ketting bleek na restauratie een zeldzame kleding-ketting te zijn van fijn gevlochten messingdraad. Het werk werd afge- maakt door de SBAB met de berging van vondsten uit een beerput uit het midden van de 17e eeuw en uit vier waterputten.

Afdeling Archeologie, Alkmaar

P. Bitter

Krelagestraat. Onderzoek bij de sloop van de Krelagerschool leverde geen archeologische resten op. Wel werd geconstateerd dat er flinke kleilagen aanwezig waren en dat het terrein een laagte vormde tussen de Ropjeskuil en de heuvel van de Grote Kerk.

Snaarmanslaan/Josephstraat. Bij waarnemingen op de hoek van de Snaarmanslaan/Josephstraat bleek dat de bodem tot op de schone ondergrond geheel is omgespit. Vermoedelijk heeft dit een oorzaak in de aanleg van de Spoorbuurt in de 19e eeuw.

Bron: *Bitter* 1993

Frieseweg. Bij de sloop van loodsen op het terrein van fa. Conijn werden de funderingen van de houtzaagmolen De Hoop onderzocht. Deze molen werd in 1684 gebouwd en brandde in 1884 af. Herbouw bleef echter uit. De molen bleek een zeshoekige bovenbouw te hebben, die gefundeerd was op zes aparte funderingen. In het midden bevond zich de fundering van een zaagraam.

Koningsstraat. In verband met de afbraak van een van de panden aan de Koningsstraat werd in de achtertuin een beerput uit de 17e eeuw onderzocht. Onder de vondsten bevinden zich grappen en kommen van roodbakkerd aardewerk en een tweetal complete, blauw versierde borden van faïence afkomstig uit het Noord-Italiaanse Ligurië. De beerput bleek in ca. 1620/1650 gedeeltelijk te zijn gelegeerd en vervolgens opnieuw gebruikt.

Langestraat. Na het afbranden van enkele panden aan de Langestraat werd een onderzoek ingesteld. In de achtertuinen werden enige beerkelders aangetroffen: één uit de periode 1575-1650 en één uit de periode 18e- begin 19e eeuw. Onder de vondsten uit de oudste beerput bevinden zich fragmenten faïence uit Ligurië en mogelijk ook uit Spanje en Portugal.

Mient. In een van de panden werden waarnemingen verricht aan funderingen en kelders. Onder een van de funderingen kwam een forse 17e-eeuwse beerkelder te voorschijn.

Wortelsteeg. Bij de aanleg van een nieuwe bestrating op de parkeerplaats werden vier beerputten door leden van de SBAB onderzocht. Ze dateren uit de 17e-19e eeuw. Een van de vondsten is een mes in leren, met bladmotieven en de inscriptie ANO 1773 bestempelde schede. Eén van de beerputten heeft behoord bij het militaire ziekenhuis uit de 18e-19e eeuw dat op deze plaats heeft gestaan.

Bron: *Jaarverslag Stichting Behoud Alkmaarse Bodemvondsten* (T. van der Pal en R. Roedema)

Amstelveen AWN-afdeling Amsterdam deed onderzoek naar de funderingen van de voormalige, aan de Amstel gelegen uitspanning Het Kalfje. De oudste kaart die bebouwing op deze plek weergeeft dateert uit 1633, terwijl een kaart uit de eindfase van de 16e eeuw nog geen bebouwing toont.

Het onderzoek toonde drie bouwfases aan, waarvan de vroegste op grond van de genoemde kartografische aanwijzing in het begin van de 17e eeuw wordt geplaatst. Het gaat om een aantal funderingspalen (naaldhout), geplaatst op 2 tot 3 lagen planken. Nog in de 17e eeuw is het vroegste – waarschijnlijk houten – huis vervangen door steenbouw van grotere afmetingen. Daarbij is gebruik gemaakt van de oude funderingspalen: erop zijn – na onthoofding van sommige palen – planken gelegd die weer als basis voor poeren dienden. De muren van dit oost-west gerichte gebouw waren – op nog niet nader verkende wijze – op palen gefundeerd. Bij deze fase hoort een in opgebracht zand gelegde plavuizenvloer. Onder de zandlaag lag een laag kleiplaggen.

Tussen 1722 en 1735 is het gebouw opnieuw verbouwd en uitgebreid, waarna het hoofdgebouw (de herberg) noord-zuid lag. De oude bebouwing is daarbij deels gehandhaafd. Later is nog een waterkelder aangelegd en in 1793 is de voorgevel vernieuwd.

Bron: AWN-afdeling Amsterdam (P. Hoogers)

Amstelveen: Ouderkerk aan de Amstel AWN-afdeling Amsterdam voerde een onderzoek uit op de plek van een gesloopt huis aan de Amsteldijk West, tussen de Amstel en de Amsteldijk. Doel van het onderzoek was na te gaan of ter plaatse sporen van oudere dan 17e-eeuwse bebouwing aanwezig waren, terwijl ook de mogelijkheid bestond dat een even-

Afb. 17. Amsterdam: centrum. Delen van een uit Portugal geïmporteerd, 17e-eeuws miniatuur-services. Het kommetje is 4,7 cm hoog, het kannetje 6,9 cm. Foto's afdeling Archeologie/Stedelijk beheer Amsterdam (W. Krook).

tuele voorloper van de huidige Amstedijk zou worden aangetroffen. Het onderzoek heeft op beide vragen antwoord gegeven: er werden funderingen van twee bouwfases vastgesteld, daterend uit de 17e eeuw en het einde van de 17e of het begin van de 18e eeuw.

Op de onderzoeksklocatie werd niets gevonden dat op een voorloper van de huidige dijk wees: tot op een diepte van meer dan 3 m -NAP wisselden door en in de Amstel afgezette lagen klei, zand en veen elkaar af en het vermoeden bestaat dat de oude dijk onder de huidige ligt.

Bron: *Het Profiel*, september 1992, p. 4-5 (P. Hoogers)

Amsterdam: centrum (afb. 17) Tijdens renovatie-werkzaamheden van het stadspaleis De Ster, gelegen aan de oostzijde van de Koveniersburgwal (nr. 77), is in april een inpassend onderzoek verricht. Dit stadspaleis is gebouwd in 1660, door de bekende Amsterdamse architect Philips Vingboons. Het is de woning geweest van verschillende belangrijke Amsterdamse regentenfamilies. De opdrachtgever voor de bouw was Nicolaas van Bambeek. Hij is vooral bekend geworden door de portretten van hemzelf en zijn vrouw Agatha Bas, die aan Rembrandt zijn toegeschreven. De zoon van deze bouwheer, mr Cornelis van Bambeek, heeft tot 1705 in dit pand gewoond.

De doelstelling van het onderzoek was een archeologische inventaris uit een afvalput op te graven, in het kader van een vergelijkend onderzoek naar de materiële cultuur van verschillende sociale groepen.

De put leverde een vondstgroep op uit de periode 1660-1740. Het opgegraven huisraad bestaat voornamelijk uit drinkgerei: wijnglazen, karaffen en flessen verwijzen naar de consumptie van wijn. Opvallend is het dat de zogenaamde water- of bierglazen vrijwel geheel ontbreken. Er werd in dit milieu dus in hoofdzaak wijn geconsumeerd. Vanaf het laatste kwart van de 17e eeuw dateren talrijke theeoppen, schoteltjes en enkele theepotten. Er is ook een geringe hoeveelheid koffie- en chocoladegoed aanwezig. De wijnglazen en het Chinees porselein zijn van hoogwaardiger kwaliteit dan die uit de elders in de stad opgegraven huishoudens. Uniek in deze inventaris zijn evenwel slechts twee soorten voorwerpen. In de eerste plaats een miniatuur-services, uitgevoerd in terra sigillata-techniek (afb. 17). Dit soort aardewerk in renaissance-stijl is geïmporteerd uit Portugal. Het belangrijkste productiecentrum is Estremoz. Van dit aardewerk is bekend dat het aanvankelijk in de 16e eeuw, in het bijzonder door de Europese elite, werd gekocht. Bij de Oranjes was het in het paleis in Den Haag ruim vertegenwoordigd. In de 17e eeuw wordt het ook aangetroffen onder de geëde burgerij.

Verder is in deze inventaris, voor het eerst in Amsterdam, een in vorm gemodelleerde,

geheel blauwe theepot van Delfts aardewerk (uitgevoerd in de zogenaamde Nevers-stijl) aangetroffen.

Afdeling Archeologie, Amsterdam

J.M. Baart

Andijk J.K. Stubenitsky uit Andijk verzamelde op een perceel bouwland aardewerk en bot uit de Vroege en Late Middeleeuwen. Het gaat om Badorf- en Mayener aardewerk (Karolingische Tijd), Pingdorf en kogelpotaardewerk (meestal met steengruismagering). Het materiaal kwam te voorschijn bij het graven van een 0,4 m diepe sleuf voor de aanleg van een gasleiding, en is afkomstig uit een dunne cultuurlaag. Deze ligt op ongeroerde klei en is door groundbewerking in het verleden vermoedelijk al voor een deel geërodeerd. In deze laag tekenden zich hier en daar donkere plekken af, waarin zich soms 'huttenleem' bevond. De vondsten bleken in drie van deze plekken geconcentreerd.

Bron: Westfries Museum, Hoorn (T.Y. van de Walle-van der Woude)

Beverwijk Aan de Breestraat werden de NMB-bank en een aangrenzend woonhuisje ten behoeve van nieuwbouw gesloopt. De mogelijkheden tot onderzoek op deze voor de geschiedenis van Beverwijk zeer belangrijke plek (vrijwel aangrenzend werden in 1984 onder meer de fundamenten van een in 1302 al vermelde lakenhal opgegraven: zie Woltering 1985, 341) waren beperkt. Na moeizaam overleg met de aannemer konden door de AWN-werkgroep Beverwijk-Heemskerk gedurende drie dagen waarnemingen worden verricht.

Onder het huisje werden verschillende woonlagen aangetroffen, met haardplaatsen van losse bakstenen, waarin twee 14e-eeuwse aspotten waren ingegraven. Onder deze vloerniveaus lagen decimeters dikke lagen houtskool en turf-as, waarin onder meer fragmenten van een 13e-eeuwse vuurklok werden aangetroffen. De bodem onder het bankgebouw was voor een belangrijk deel verstoord. Op niet verstoorde plaatsen bevond zich op ca 1 m diepte een ca 0,5 m dikke, donkere laag met Laatmiddeleeuws aardewerk: Pingsdorf, Paffrath, proto-steengoed, steengoed en kogelpot.

Bron: *Jaarverslag AWN-werkgroep Beverwijk-Heemskerk 1992* (F.M. Wiegmans)

Bloemendaal AWN-werkgroep Haarlem deed op verschillende plaatsen waarnemingen.

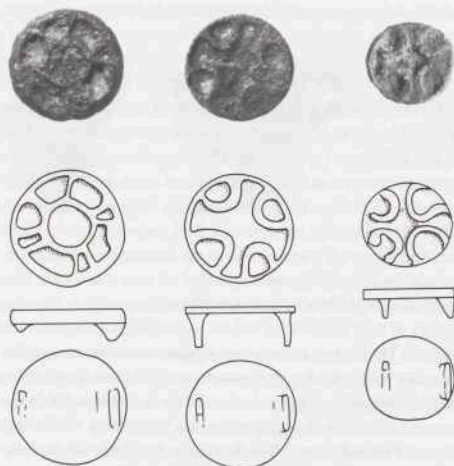
Aan de Mollaan werd, tijdens rioleringswerkzaamheden, op ca 1,4 m onder het wegdek een donkerbruine zandlaag met 14e-eeuws aardewerk en schelpen aangetroffen. Mogelijk gaat het om het wegdek van een weg die van de grafelijke residentie Aelbertsberg naar de Kleverlaan liep.

Bij de voormalige buitenplaats Saxenburg werd tijdens rioleringswerkzaamheden op 12 m ten westen van de nog bestaande stenen toegangspoort en op 1,2 m onder het wegdek een stenen fundering aangetroffen. Het gaat om een restant van een in 1903 gesloopt 18e-eeuws huis van Jan Willem Arnold, die tevens eigenaar was van de buitenplaats Duin en Daal.

Op het terrein van bejaardenhuis De Rijp werden, tijdens grondwerken ten behoeve van nieuwbouw, overblijfselen van de 17e-eeuwse blekerij De Grootte Mol onderzocht. Behalve enkele houten afwateringsgoten werd een houten bak aangetroffen, die met behulp van het erin aanwezige aardewerk rond 1625 kan worden gedateerd.

Bron: *Jaarverslag AWN-werkgroep Haarlem 1992* (A.M. Numan)

Castricum: centrum Bij funderingsonderzoek aan de Nederlandse Hervormde Kerk, oudtijds St.-Pancratiuskerk, is een hoeveelheid grond langs de kerkmuren vrijgekomen en

Afb. 18. Castricum: Oosterbuurt. Drie Vroeg-Middeleeuwse schijffibulae. Tek. en foto ROB.

aangevoerd. Een lid van de AWN-werkgroep Oud-Castricum heeft hieruit op de stortplaats met een metaaldetector 40 munten geborgen. Deze zijn gedetermineerd door C. van Hengel te Amsterdam. De oudste munt dateert uit de 11e eeuw; verder zijn er vier uit de 12e, vijftien uit de 13e, twaalf uit de 14e, zeven uit de 15e en één uit de 19e eeuw. Het begin van de reeks sluit chronologisch aan bij de oudste bouwfasen van de kerk (Reder 1978, Kol 1992). Deze bestond uit een tufstenen zaalkerk met een versmald vierkant koor, eindigend in een ondiepe absis. Als ontstaanstijd wordt de geïdentificeerde 11e eeuw, tot uiterlijk 1100, aangehouden. In de 16e eeuw werden wel het west- en het oostende van de kerk ingrijpend veranderd, maar het oorspronkelijke romaanse schip is altijd blijven bestaan.

ROB, Amersfoort

H. Sarfatij

Castricum: Oosterbuurt (afb. 18) Bij een veldkartering in Oosterbuurt door AWN-werkgroep Castricum werd op een diep geploegde akker een donkere, houtskoolrijke verkleuring met fragmenten streepband-aardewerk gelokaliseerd. Waarschijnlijk is hier sprake van een (in de Late IJzertijd-Vroeg-Romeinse Tijd te dateren) nederzettingssplek.

In Oosterbuurt werden tevens drie Vroegmiddeleeuwse schijffibulae met ingeschreven Andreaskruis gevonden. Eén ervan (links in afb. 18) vertoont nog sporen van donkerrood email.

Bron: *Jaarverslag AWN-Werkgroep Castricum 1992* (H.M. Vermaen)

Diemen: Ouddiemerlaan AWN-afdeling Amsterdam begon een onderzoek op perceel Ouddiemerlaan 543. Na de sloop van een schuur en een stal is een reeks boringen gezet die aantoonde dat tussen 0,5 en 2,5 m onder het maaiveld lagen mest, veen- en kleiplaggen aan-

Afb. 19. Diemen: Overdiemerweg. De opgravingsput, gezien vanuit het zuidoosten, met resten van een 12e-eeuwse boerderij. Op de voorgrond een deel van een vlechtwerkwand. Foto afdeling Archeologie/Stedelijk Beheer Amsterdam (W. Krook).

wezig zijn. In een plagenlaag werd as en vroeg steengoed aangeboord. Er is duidelijk sprake van een huisterp. Deze zal door middel van een aantal proefputten verder worden verkend. In 1992 werd hierbij het bovenste Laatmiddeleeuwse loopvlak bereikt. Het onderzoek wordt voortgezet.

Bron: AWN-afdeling Amsterdam (A.S.M. Groen)

Diemen: Overdiemerweg (afb. 19) In juli vond een opgraving plaats in een direct aan de Diem (tegenover Overdiemerweg 2) gelegen huisterp. Deze terp werd bedreigd door graafwerkzaamheden vanwege een herinrichtingsplan van het Groengebied Amstelland, dat in plaats van een agrarische een recreatieve bestemming krijgt. De huisterp ligt in het omvangrijke ontginningsgebied, dat begrensd wordt door IJsselmeer, IJ, Diem, Bijlmermeer, Gaasp, Smalle Weesp en Vecht. Dit bos- en moerasveengebied moet vanuit de hogere zandgronden van het Gooi in cultuur gebracht zijn. Het onderzoeksdoel was de aanvang van de ontginning en de ontwikkelingsgeschiedenis van de bebouwing vast te stellen.

De ontginningspioniers kozen de kleiige oeverwal uit om hun huizen op te bouwen. In de loop van de 12e eeuw werd de woonplaats herhaaldelijk opgehoogd met klei- en veenzoden en bereikte de terp een hoogte van 2,5 m. Het grootste deel van het ophogingsspakket was in het zachte rietveen, gelegen onder de kleiige overstromingslaag, weggezaakt. Verschillende vlechtwerkwanden van boerderijen konden worden opgegraven (afb. 19). De breedte van een van deze boerderijen was ca 8 m, waarvan 3 m bestemd was voor veestalling. De volledige lengte kon niet worden vastgesteld, doordat de huizen doorliepen tot onder de huidige Overdiemerweg, die tevens als dijk fungeert. De boerderijen waren omgeven met slo-ten.

Uit het vondstmateriaal bleek dat de bewoning van de terp in dezelfde tijd aanvang als

die in het ontginningsgebied ten westen van de Diem, namelijk omstreeks 1100. De jongste boerderij boven op de terp, daterend uit het derde kwart van de 12e eeuw, was geheel overspoeld en bedekt met een kleilaag. Deze overstromingslaag is historisch nauwkeurig te dateren. Zij kan gezien worden als het resultaat van de zware overstroming die in 1170 niet alleen het gebied rond de Diem, maar ook dat van de Vecht getroffen heeft.

In de 16e eeuw werd een boerderij meer landinwaarts gebouwd. Deze boerderij heeft er tot in de 19e eeuw gestaan. Hoewel op het opgravingsterrein nog wel incidentele vondsten zijn gedaan uit de periode 1175-1400, zijn er geen constructie-delen van bebouwing aangetroffen. De verplaatsing van de boerderij landinwaarts lijkt samen te vallen met de bedijking van de Diem. De dijk loopt over de oude huisterp heen.

Er kon een grote hoeveelheid aardewerk, daterend uit de periode 1625-1660 en in kuilen weggevoerd, worden geborgen. Onder het vondstmateriaal bevindt zich niet alleen Nederlandse maar ook Italiaanse en Portugese faïence. Ook zijn er fragmenten van borden van Chinees porselein. Zeer uitzonderlijk in dit vondstcomplex zijn ruitvormige tegels, uitgevoerd in diverse tinten wit en blauw, naar Italiaanse mode. Op de achterzijde van de tegels is met een stempel het woord OCTROY en het initiaal E. H. ingedrukt.

Afdeling Archeologie, Amsterdam

J.M. Baart

Haarlem: centrum (afb. 20 en 21) De gemeentelijke Afdeling Archeologie en AWN-werkgroep Haarlem deden op vele plaatsen opgravingen en waarnemingen. Enkele onderzoeken worden hier vermeld.

Gierstraat 50. Bij grondboringen in een winkelpand werden vroege funderingen en – op 1,8 m onder de winkelvloer – een prehistorische bewoningslaag aangetroffen.

Kleverlaan. Het onderzoek in de ruïne van Huis ter Kleef werd voortgezet (afb. 20). Behalve archeologisch onderzoek werd ook bouwhistorisch en historisch onderzoek verricht. Het werk heeft zich geconcentreerd op de hoofdburcht, waar vele m³ grond en puin werden verwijderd. Hierdoor is de gehele plattegrond zichtbaar geworden en konden veel gegevens over de ontwikkeling van het gebouw worden vastgelegd. Te onderscheiden zijn de 13e-eeuwse woontoren (ca 12,5 x 8,2 m) en diverse voorlopig rond 1400 te dateren structuren: een 'keuken' van ca 12,5 x 8,2 m met daarboven diverse vertrekken, de er later tegenaan gebouwde binnenplaats (ca 11,5 x 9,7 m), de noordtoren (ca 8,9 x 7,9 m) en de traptoren.

In de noordmuur van de woontoren zijn vijf in de loop der eeuwen gebruikte doorgangen of deuren aangetroffen. De toegang tot de woontoren bevindt zich op de begane grond. Aan de noordzijde kon worden vastgesteld dat de woontoren op een eiland heeft gestaan. Het vloerniveau in de woontoren correspondeert niet met het niveau van de doorgangen: de vloer lijkt op een bepaald moment met ca 0,6 m verlaagd te zijn. Ook in de keuken en op de binnenplaats zijn vloeren aangetroffen. In de keuken werd tevens een grote gemetselde waterbak gevonden.

Onder auspiciën van de AWN werd in de voorburcht een onderzoek uitgevoerd door leden van de NJBG en de KNOB. Er werden diverse funderingsresten blootgelegd, waaronder de fundering van (vermoedelijk) het poortgebouw. Dit onderzoek kon tamelijk gericht worden uitgevoerd op basis van hernieuwd weerstandsonderzoek door RAAP.

Elders aan de Kleverlaan werden waarnemingen in een rioolsleuf gedaan. Plaatselijk werd een zeer humeuze zandlaag met kuilen vastgesteld, waaruit 12e-14e-eeuws aardewerk te voorschijn kwam.

Spaarne 38. In dit pand werden vroege funderingsresten en een in het midden van de 14e

Afb. 20. Haarlem: centrum. Overzichtsfoto van de opgravingen in de hoofdburcht van Huis ter Kleef. Links het oudste deel: de 13e-eeuwse woontoren; middenvoor de binnenplaats uit ca 1400 met in de linkerbovenhoek de restanten van een traptoren; middenachter de doorgang naar de vermoedelijke keuken; in de rechterbovenhoek een waterput. Rechts naast de brug een traptoren met daar rechtsachter (achter de boom) de noortoren. Foto AWN-werkgroep Haarlem.

Afb. 21. Haarlem: centrum. In het pand Spaarne 38 wordt een 14e-eeuwse hardvloer met behulp van een tekenmachine getekend. Foto afdeling Archeologie Haarlem.

eeuw te dateren haardje van op hun kant geplaatste daktichels vastgesteld (afb. 21).

Bron: *Archeologische Kroniek Haarlem 1992* en *Jaarverslag AWN-werkgroep Haarlem 1992* (J. M. Poldermans en A. M. Numan)

Haarlem: Veerpolder In het gebied ten zuiden van de Oude Weg werd door AWN-werkgroep Haarlem een aanvullende veldkartering uitgevoerd. Evenals tijdens eerdere karteringen werden enkele concentraties met 12e-13e-eeuws aardewerk geregistreerd. Vermoedelijk gaat het om woonplaatsen.

Bron: *Archeologische Kroniek Haarlem 1992* en *Jaarverslag AWN-werkgroep Haarlem 1992* (J. M. Poldermans en A. M. Numan)

Haarlem: Westlaan. Bij werkzaamheden aan de slootkant ten zuiden van de Westlaan werden door W. Bosman uit Santpoort verkleuringen waargenomen. Bij nader onderzoek werden kleiputten, schelplagen en kloostermoppen onder een uit ca 1250 daterende laag IJ-klei aangetroffen. Mogelijk hangen deze verschijnselen samen met kalkovens in de directe omgeving. Er werden ook (niet nader gedateerde) prehistorische sporen waargenomen.

Bron: *Archeologische Kroniek Haarlem 1992* en *Jaarverslag AWN-werkgroep Haarlem 1992* (J. M. Poldermans en A. M. Numan)

Heemskerk: Hoflaan AWN-werkgroep Beverwijk-Heemskerk deed onderzoek in het kader van de realisering van 'Harteheem'. Tijdens het bouwrijp maken van het terrein werd Laat- en Post-Middeleeuws aardewerk verzameld. Na de afgraving van een weiland ten behoeve van de aanleg van een parkeerterrein werd op een hoge plek, waar al eerder met behulp van prikpenen muurresten en puin waren gelokaliseerd, een opgraving uitgevoerd. Daarbij werd de fundering van een huis blootgelegd, waarvan het oudste gedeelte (afmeting 5,85 x 5,2 m) was gemetseld uit 13e-eeuwse kloostermoppen zonder sporen van secundair gebruik. Latere verbouwingen, die soms dwars door de vroegste fundering heen gingen, kunnen op basis van het baksteenformaat in de 14e en 15e tot begin 16e eeuw worden gedateerd. Het huis wordt in 'morgenboeken' uit 1539, 1632 en 1730 genoemd en weergegeven op een kaart uit ca 1728. Op jongere kaarten (1731 en later) ontbreekt het, zodat mag worden aangenomen dat het rond 1730 werd afgebroken.

Bron: *Jaarverslag AWN-werkgroep Beverwijk-Heemskerk 1992* (F. M. Wiegman)

Heemskerk: noordwest AWN-werkgroep Beverwijk-Heemskerk deed op meerdere plaatsen in dit deel van Heemskerk waarnemingen en onderzoek.

Centrum. Bij graafwerkzaamheden op de hoek van Deutzstraat en Kerkweg werd een fundering van Laat-Middeleeuwse baksteen aangetroffen. Waartoe deze heeft behoord is onduidelijk. Eerder onderzoek nabij deze plek leverde rond 1600 te dateren aardewerk op.

Heemshof. Opnieuw werden met prikpenen verkenningen uitgevoerd in de weilanden rond boerderij Heemshof aan de noordzijde van de Oosterweg. Hierbij werden nieuwe plekken gelokaliseerd met puin op ca 70 cm onder het maaiveld.

Heemskerker Noordbroekpolder. De inspectie van het tracé van een stikstofleiding leverde een concentratie aardewerscherven en bot op, waarschijnlijk behorend tot een al bekende woonplaats uit de overgang van Midden- naar Late IJzertijd. Tot het aardewerk behoren scherven met kamstreekversiering en 'speelschijfjes'. Het slachtafval is afkomstig van rund, varken en schaap.

Oosterweg. Evenals voorgaande jaren werden weer scherven verzameld in het ten zuiden van de Oosterweg gelegen tuinbouwgebied De Geest, nu uitsluitend op akkers waar al eerder concentraties Vroeg-Middeleeuws materiaal waren vastgesteld. In de drie jaar waarin aan dit gebied systematisch aandacht wordt besteed zijn 257 fragmenten Merovingisch en 137 fragmenten Karolingisch aardewerk verzameld.

Bron: *Jaarverslag AWN-werkgroep Beverwijk-Heemskerk* 1992 (F.M. Wiegmans)

Heiloo AWN-werkgroep Heiloo deed op diverse plaatsen waarnemingen.

Hoevervaart. Het vermoeden dat de in 1265 vermelde 'Outburg van Heilo' aan deze vaart (bij een ronde uitbocht) zou hebben gelegen kon door boringen niet worden bevestigd.

Oosterzijweg. Hier werd op een bouwterrein door middel van boringen een met stuifzand bedekte cultuurlaag vastgesteld. Vermoedelijk is dit de IJzertijd-akker die (met eergetouwkrassen) in de omgeving al eerder werd vastgesteld.

Ypstein. Bij het graven van een singelpartij werden opnieuw sporen van veenstekerij gevonden. De vroegste sporen van veenwinning in dit gebied dateren uit de Late Middeleeuwen. De laatst ontdekte dateren, gezien het regelmatige karakter, waarschijnlijk uit recente tijd: in Heiloo is tot in de Tweede Wereldoorlog veen gestoken.

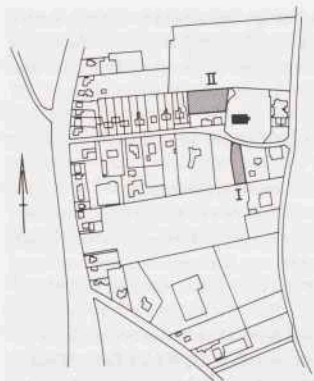
Bron: *Jaarverslag AWN-werkgroep Heiloo* 1992 (T. de Ridder, F. Berendse, A. Lawant)

Limmen: Zuidkerkelaan I (afb. 22-25) Nieuwbouwplannen voor een direct ten zuiden van de Kerkelaan gelegen perceel vormden de aanleiding tot het uitvoeren van een noodonderzoek door de AWN-werkgroep Limmen. De lokatie is gelegen op minder dan 100 m van de oudste, in oorsprong waarschijnlijk uit de Karolingische Tijd daterende kerk van Limmen. Het onderzoek werd uitgevoerd omdat de er gerede kans bestond dat hier bewoningssporen uit de Vroege Middeleeuwen zouden worden aangetroffen.

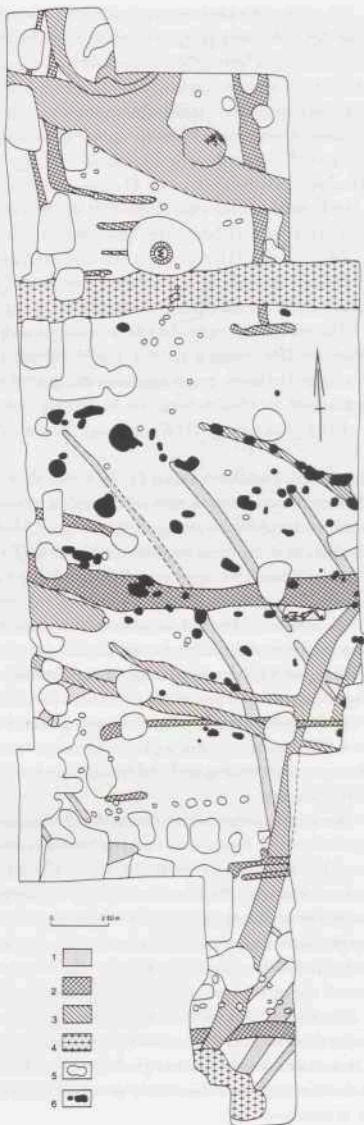
Tussen ca 0.65 en 0.9 m beneden het maaiveld lagen de bovenzijde van een pakket akkerlagen en delen van systemen van smalle, parallel lopende greppels uit de Late IJzertijd/Vroeg-Romeinse Tijd. In de periode dat het gebied als akkerland in gebruik was, vonden regelmatig verstuingen plaats die de akkers met zand afdekten en waardoor de greppels dichtstoven. De gebruikers zijn gedwongen geweest enkele keren nieuwe greppelssystemen te graven. Elk nieuw systeem wijkt enigszins af van het voorgaande. Mogelijk was dit noodzakelijk door veranderingen in de oriëntatie van het duinreliëf en de daarmee samenhangende afwateringsrichting.

Tot een van de oudste Vroeg-Middeleeuwse sporen in het opgegraven gedeelte kan een georiënteerde begraving van een mens worden gerekend. De persoon is gelegen op de rug met de handen op de borst. De benen zijn iets opgetrokken en de knieën zijn gekanteld naar het noorden (fig. 24). In de opvulling van de grafkuil zijn enige kleine fragmenten van kogelpotaardewerk aangetroffen. Opmerkelijk is het feit dat het hier een losse begraving betreft, op geringe afstand van de oudste kerk (ca 80 m). Een vergelijkbare situatie is ook uit Uitgeest bekend (Woltering 1982, 204-8). De betekenis van deze geïsoleerde begravingen is nog steeds niet goed verklaard. Ook de datering van deze begraving blijft een punt van discussie.

Vervolgens is in de Karolingische Tijd direct ten noorden van de begraving een oost-west lopende sloot gegraven, waarbij het skelet ter hoogte van de knieën enigszins werd aangetast. Dit kan betekenen dat het graf niet meer bekend was bij de gravers van deze sloot; het lijkt daardoor aannemelijk dat er geruime tijd tussen de begraving en het graven van de sloot is verstreken.

Afb. 22. Limmen: Zuidkerkelaan. Kaartje met opgravingslokaties I en II. Schaal 1:7500. Tek. ROB.

Afb. 23. Limmen: Zuidkerkelaan I. Opgravingsplattegrond.

1. Late IJzertijd/Vroeg-Romeinse Tijd;
2. Merovingische/Karolingische Tijd;
3. Karolingische Tijd;
4. Late Middeleeuwen;
5. Nieuwe Tijd;
6. paalkuilen van een gebouw uit de Karolingische Tijd.

Schaal 1:250. Tek. ROB.

Afb. 24. Limmen: Zuidkerkelaan I. Menselijke bijzetting uit de Vroege Middeleeuwen. Foto Archeologische Werkgroep Limmen.

Afb. 25. Limmen: Zuidkerkelaan I. Hondeskelet uit de Karolingische Tijd. Foto Archeologische Werkgroep Limmen.

Elders in de opgravingsput zijn diverse greppels met west-oost en noord-zuid richting aangetroffen, die tot deze fase kunnen worden gerekend. In het noord- en zuidoosten van de opgravingsput komen bovendien nog haaks omgebogen greppels voor met erin en ernaast een enkel paalspoor. Vondsten uit deze fase zijn schaars en bestaan uit kogelpotaardewerk met een magering van plantaardig materiaal, potgruis en soms steengruis, ruw- en dikwandig import-aardewerk met vlakke of holle bodems en een magering van vrij grof zand en steentjes, Mayen-achtig aardewerk, Badorf, bot en hutteleem.

Ook uit de Karolingische Tijd dateert een huiserf waarvan de begrenzing aan de zuid- en noordzijde door oost-west georiënteerde sloten werd gevormd. In deze sloten bevond zich zeer veel hutteleem, kogelpot- en import-aardewerk, bot van onder meer wild zwijn en rund en enige bijzondere voorwerpen zoals een wrijfsteen, paardetuig en fragmenten van een maalsteen van basalt. De erfbegrenzingsen aan de west- en oostzijde zijn niet teruggevonden.

Aan de zuidkant stond op het erf een twee-schepig, noordwest-zuidoost georiënteerd huis van een type dat vergelijkbaar is met huizen die te Uitgeest en Wijk aan Zee werden opgegraven. Het was minimaal 13 m lang – het kan buiten de opgravingsput hebben doorgelopen – en 7 m breed. Aan de noordzijde van dit huis bevond zich een greppeltje waarin paalgaten zijn herkend. Mogelijk gaat het hier om een aanbouw. Ook aan de zuid- en oostzijde waren greppeltjes gelegen die vermoedelijk bij dit huis hebben gehoord. Uit het oostelijke greppeltje zijn vondsten geborgen, waaronder veel verbrand materiaal. Dit verbrande materiaal

Afb. 26. Limmen: Zuidkerkelaan II. De opgravingsput met de Nederlandse hervormde kerk op de achtergrond. Foto Archeologische Werkgroep Limmen.

werd eveneens in de paalkuilen van het oostelijke deel van het huis aangetroffen. Is het gebouw door brand verwoest?

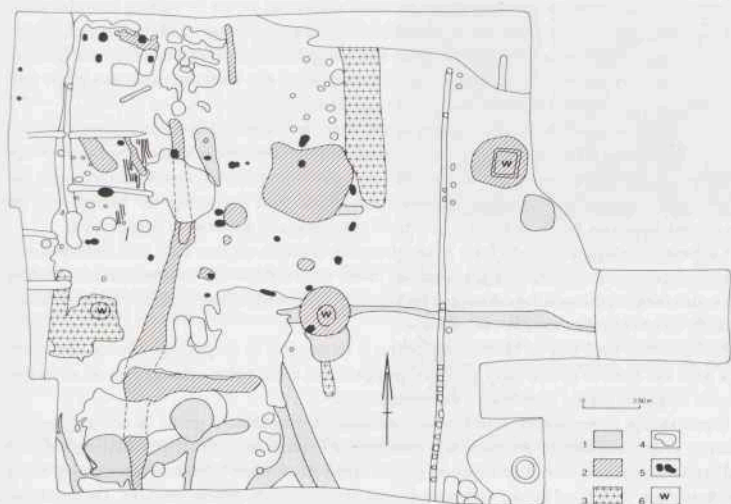
Bewoningssporen uit latere tijd komen ook voor, maar geven geen duidelijke bewoning ter plaatse aan. Ze bestaan uit een 15e/16e-eeuwse sloot, diverse rijen paalkuilen, een groep kuilen waarin vooral botmateriaal was gedumpt (17e-18e eeuw) en een 16e-eeuwse tonwaterput.

Bron: AWN-afdeling Limmen (M. van Raaij)

Limmen: Zuidkerkelaan II (afb. 22, 23 en 27) De aanvraag voor een vergunning tot bouwen van een bollenschuur op een perceel direct ten westen van de oudste kerk van Limmen en op ca 100 m van de eerder genoemde onderzoekslokatie was voor leden van de AWN-Limmen reden een noodopgraving uit te voeren. Tijdens het onderzoek werden sporen gevonden uit de Late IJzertijd/Vroeg-Romeinse Tijd, de Romeinse Tijd, de Vroege en Late Middeleeuwen en Nieuwe Tijd.

De lokatie is gelegen op de rand van de strandwal van Limmen. Op ca 1 m beneden het maaiveld werd op een stuifzandpakket op veen een akkerlaag met ploegsporen en schopsteken uit de Late IJzertijd/Vroeg-Romeinse Tijd waargenomen. Uit dezelfde periode dateren tevens enkele greppels met een identieke oriëntatie en een vulling van gelig zand, zoals de greppels op lokatie I. Waarschijnlijk zijn op lokaties I en II delen van hetzelfde perceleringssysteem aangetroffen.

Tijdens of vlak na het gebruik werd de akker met zand overstoven. Dit moet in de 1e eeuw na Chr. zijn gebeurd, want op de nieuw gevormde zandlaag is vervolgens in de Romeinse Tijd gewoond. Een goed beeld kon van deze bewoning echter niet worden verkregen, omdat

Afb. 27. Limmen: Zuidkerkelaan II. Opgravingsplattegrond. 1. Late IJzertijd/Vroeg-Romeinse Tijd; 2. Karolingische Tijd; 3. Late Middeleeuwen; 4. Nieuwe Tijd; 5. paalkuilen van een Vroeg-Middeleeuws gebouw; 6. waterput. Schaal 1:250. Tek. ROB.

slechts enkele kuilen en greppels zijn teruggevonden. Naast veel handgevoerd aardewerk en bot werd een bronzen fibula in een van de kuilen aangetroffen.

De belangrijkste sporen van bewoning dateren uit de Vroege Middeleeuwen. De resten uit deze periode kunnen in minstens twee fasen worden verdeeld. In de noordwest-hoek van de opgravingsput werd een in west-oost richting gelegen rij paalsporen herkend, alsmede enige gelijk georiënteerde greppeltjes waaruit kleine fragmenten van kogelpotaardewerk zijn verzameld. De greppels zijn doorsneden door een waterput en een diepe ingraving waarvan niet kon worden vastgesteld of ze tot deze fase gerekend dienen te worden.

De ouderdom van deze bewoningsfase kon door het ontbreken van voldoende dateerbare vondsten niet worden bepaald. Misschien vormen enkele fragmenten van Merovingische tonvormige potten, gevonden in latere grondsporen (met name in de insteek van een 13e-eeuwse waterput) in de noordoost-hoek van de opgravingsput een indicatie voor een hernieuwde aanvang van bewoning in de 7e eeuw. Tot de tweede Vroeg-Middeleeuwse bewoningsfase kan het gedeeltelijke grondplan van een west-oost georiënteerd, tweeschepig huis worden gerekend. Het is niet uitgesloten dat dit gebouw in westelijke richting buiten de opgravingsput heeft doorgelopen en dus langer is geweest. In de noordwand kon een ingang worden herkend. Ten zuidoosten van het huis lag een waterput, die waarschijnlijk niet gelijktijdig met het huis in gebruik is geweest. De putwand was bekleed met veenplaggen, gestapeld op een raam van gekleefde en aangepunte berkestammetjes van 60 à 80 cm lang. De

waterput is dichtgeworpen met venig en humeus materiaal en uit de vulling is onder meer een ruw gevormd (vrijwel geen hals en platte bodem) en grof gemagerd Merovingisch miniaturkogelpotje afkomstig. Tén noordoosten van het gebouw werd een tweede waterput gevonden. De opbouw bestaat uit veenplaggen, gestapeld op een vierkant raam van platte balken, die met pen/gat-verbinding aan elkaar zijn gezet.

De ouderdom van deze bewoningsfase is niet exact te bepalen. Uit de paalsporen van het gebouw zijn enige fragmenten van Merovingisch import-aardewerk afkomstig en uit de opvulling van een waterput het genoemde Merovingische kogelpotje. Aanwijzingen voor bewoning in de Karolingische Tijd zijn er nauwelijks. Eén ingraving ter hoogte van de noordoost-kant van het huis heeft uitsluitend Karolingisch aardewerk opgeleverd.

De bewoningssporen uit de Late Middeleeuwen bestaan uit een kuil, een waterput van twee gestapelde wijnvaten op een gevlochten raster en een sloot. De vondsten, onder andere een halve Siegburg-kan uit de waterput en kogelpotfragmenten met bezemstreekversiering, dateren deze resten in de 13e-14e eeuw.

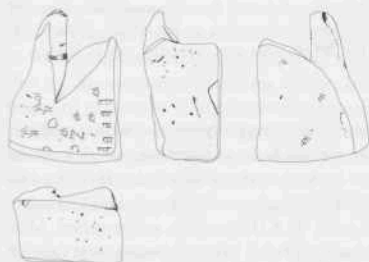
Het grootste deel van de bewoningssporen is te dateren in de periode 15e tot 18e eeuw. Het gaat om diverse noord-zuid gerichte greppels met rijen palen erlangs aan de westzijde van de opgravingsput, afvalkuilen en waterputten.

Opmerkelijk is een noord-zuid lopende palissade bestaande uit grote, in een greppel geplaatste palen, die aan de oostzijde zijn gestut door balken. In noordelijke richting komt de palissade uit op een west-oost lopende gracht. Aan de uiterste oostkant van de opgraving werd nog een 10 à 12 m brede, ook noord-zuid georiënteerde gracht ontdekt. De betekenis van dit bij elkaar behorende, 16e-17e-eeuwse systeem van grachten en palissades is onduidelijk. Een verband met de verwoesting van Limmen – ook de oude kerk werd daarbij verwoest – door Spaanse troepen net voor of tijdens het beleg van Alkmaar in 1573 mag niet worden uitgesloten. Vormde het een onderdeel van een verdedigings- of aanvalswerk rond de kerk?

Bron: AWN-afdeling Limmen (M. van Raaij)

Medemblik Tijdens de restauratie van de Nederlands Hervormde Kerk te Medemblik, eertijds Bonifaciuskerk, zijn enkele oudheidkundige waarnemingen verricht. Van de huidige bakstenen kerk dateren de oudste gedeelten uit de vroege 15e eeuw, maar vele veranderingen nadien hebben het bouwwerk grondig gewijzigd. Bijzonder ingrijpend was in dit verband de verkorting van de kerk aan de oostzijde die in 1860 is uitgevoerd. De waarnemingen waren met name gericht op de directe voorloper van deze kerk, waarvan bij recent funderingsonderzoek gebleken was dat deze van tufsteen moet zijn geweest. Resten daarvan werden nu aangetroffen onder de noordelijke van de twee rijen kolommen en onder de zuidelijke kerkmuur. Zo kon worden vastgesteld dat de huidige kolommen 1, 3, 4 en 5 (gerekend vanuit de westgevel) in ieder geval gezet zijn op tufstenen voorgangers en dat de uiterste zuidoosthoek van de kerk vermoedelijk teruggaat op eenzelfde hoek in een verondersteld zuidertransept. Het lukte evenwel niet om voldoende gegevens te verzamelen voor het bepalen van de complete lay-out van deze vroege kerk, waarop de eerste vermelding van een kerk in Medemblik uit 1118 wellicht betrekking heeft. Hoop is nu gevestigd op het terrein buiten de 1860-koorsluiting, waar bij de voortzetting van het onderzoek de oude koorsluiting wellicht zal worden teruggevonden.

Het onderzoek is uitgevoerd door de ROB (H. Sarfatij, M.J.A. de Haan, in de periode 26 november-2 december) met hulp van medewerkers van het Architectenbureau Schipper-

Afb. 28. Noordzee: Aanloop Molengat. Een loodbaar uit de lading van de 17e-eeuwse koopvaarder. Schaal 1:8. Tek. AAO.

Afb. 29. Noordzee: Aanloop Molengat. Inslagmerken op loodbaren. Links een naar links kijkende gekroonde adelaar. Mogelijk gaat het om de Poolse adelaar. Rechts een Maltezer kruis, mogelijk gebruikt als symbool van de ridders van de Teutoonse orde die lange tijd belangrijke delen van Polen en Baltische staten beheerste. Schaal 1:1. Foto's AAO.

Verbeek-Zijlstra en leden van de AWN-afdeling Noord-Holland Noord.

Bron: *Jaarverslag ROB 1992* (H. Sarfatij)

Noordzee: Aanloop Molengat (afb. 28 en 29) In de kroniek over 1991 werd melding gemaakt van het onderzoek op de vindplaats Aanloop Molengat (zie Maarleveld 1992). Het gaat daarbij om een koopvaarder uit het midden van de 17e eeuw, waarvan de scheepsbodem onder een zeer zware lading bewaard is gebleven. Systematisch onderzoek van de vindplaats is in het midden van de jaren tachtig met nadruk in de plaats gesteld van de commerciële berging, waartoe de ontdekker vergunning had gevraagd (Maarleveld 1993). De opgraving vordert gestaag, maar moet vanwege de onbeschutte ligging zeer regelmatig worden onderbroken. In de vorige kroniek werd de hoop uitgesproken dat in 1992 weer goede voortgang zou kunnen worden gemaakt, nadat in 1991 het toen bereikte opgravingsniveau eindelijk gedocumenteerd was. Die hoop werd volledig bewaarheid.

In juni en juli was het zulk prachtig weer dat een hele laag van de lading kon worden afgepeld: op dit niveau hoofdzakelijk baren lood, maar de vaksgewijze opgraving van het niveau daaronder brengt ook veel klein vondstmateriaal aan het licht. Augustus daarentegen was bar: hoewel het complete opgravingssteam zeven dagen per week paraat was, kon het door de aanhoudende wind in die maand maar drie maal uitvaren. Een voordeel daarvan was wel dat al het opgegraven lood (11 716 kg) nog tijdens de zomercampagne kon worden gedocumenteerd en getekend. Bij halffabrikaten van dit materiaal is dat wat zwaarder werk dan bij de meeste archeologische collecties en vele handen maakten als vanzelf licht werk. Hoe waardevol het complex is werd door die documentatie pas goed duidelijk.

Niet alleen zijn de baren rijkelijk voorzien van inslagen en merken, maar de vorm van de baren als zodanig is ook volslagen onbekend (afb. 28). Door de variatie in vorm eenvoudig statistisch te analyseren komt er nu zicht op de produktiewijze en het uitgieten in zorgvuldig gevormde, in zessen gedeelde kuilen, waarna één van de zes delen grof werd ingekeept. Dit laatste vermoedelijk om de zes baren te kunnen lossen. Het zijn het soort vroeg- of pre-industriële processen waarin juist scheepsloadingen een goed inzicht kunnen verschaffen.

Afb. 30. Schoorl. Randfragment Karolingisch aardewerk, gevonden op het strand. Schaal 1:4. Tek. ROB, naar een opmeting van L. Runia.

Waar het lood gemijnd en gezuiverd is, is op dit moment nog niet met zekerheid te zeggen. Wel zijn er nu een paar merken aangetroffen die niet als huis- of eigendomsmerk kunnen worden geïnterpreteerd en die mogelijk naar het herkomstgebied verwijzen. Het zijn een adelaar en een maltezer kruis (afb. 29). Naast deze heraldische voorstellingen is er één baarvorm waarop vrij consequent cartouches met de tekst 'ILKUS' worden aangetroffen. Momenteel wordt op basis daarvan onderzocht of het lood nabij het mijnbouwstadje Olkúsz in Klein Polen kan zijn gewonnen. Van de partij tin uit het scheepswrak is al bekend dat die uit een klein mijnbouwgebied in Bohemen (tegenwoordig Noord-Tsjechië) afkomstig is. Lakense stof komt uit de Nederlanden en voor het leer en het ivoor moeten we weer naar andere herkomstgebieden kijken. Het zal nog wel een aantal jaren duren voordat de lading in al zijn variatie zal zijn blootgelegd.

ROB, Afd. Archeologie Onder Water

Th.J. Maarleveld

Purmerend De archeologische werkgroep van de Historische Vereniging Purmerend deed op een aantal lokaties waarnemingen en korte opgravingen. Enkele worden hier vermeld.

Kerksteeg. Op diverse momenten in het jaar werden waarnemingen gedaan op de hoek van Kerksteeg/Verlengde Kerksteeg. Hierbij kwamen delen van een waterreservoir uit de 16e eeuw te voorschijn, alsmede een grote hoeveelheid fragmenten van roemers.

Overweerse Polderdijk. Ter hoogte van bakkerij De Halm aan de Wagenweg zijn waarnemingen verricht aan kademuren en omwallingen uit het midden van de 17e eeuw.

Weeshuissteeg. Een Laat-Middeleeuwse waterput is ontdekt en gedocumenteerd op de hoek van Weeshuissteeg/Bakkerssteeg.

Bron: *Jaarverslag Historische Vereniging Purmerend 1992* (C.W. van Haver)

Schermer Leden van AWN-afdeling Noord-Holland Noord voerden een veldkartering uit op weilanden aan de zuidkant van de Gouw in de Polder Mijzen, waar in de Late Middeleeuwen het nu verdwenen dorp Mijzen lag. De kartering leverde 12e-13e-eeuws aardewerk op (waaronder Pingdorf, Paffrath en Andenne) in een ongeveer 1 km lange, grotendeels ten westen van de Vrouwenweg (en de vermoedelijke lokatie van het kerterrein) gelegen strook langs de Gouw.

Bron: AWN-afdeling Noord-Holland Noord (F. Diederik)

Schoorl (afb. 30) In 1988 werd op het strand van Schoorl (bij paal 29) een randfragment Karolingisch draaischijfaardewerk gevonden. Melder en vinder: L. Runia uit Amsterdam.

Stede Broec: Bovenkarspel Tijdens het bouwrijp maken van een terrein in de dorpskern verzamelde D. Koeman uit Blokker Vroeg- en Laat-Middeleeuwse aardewerkscherven (Bardorf-achtige fragmenten met radstempelversiering, Pingsdorf, Paffrath, kogelpot). Het materiaal bevond zich ca 1 m onder het maaiveld.

Bron: Westfries Museum, Hoorn (T.Y. van de Walle-van der Woude)

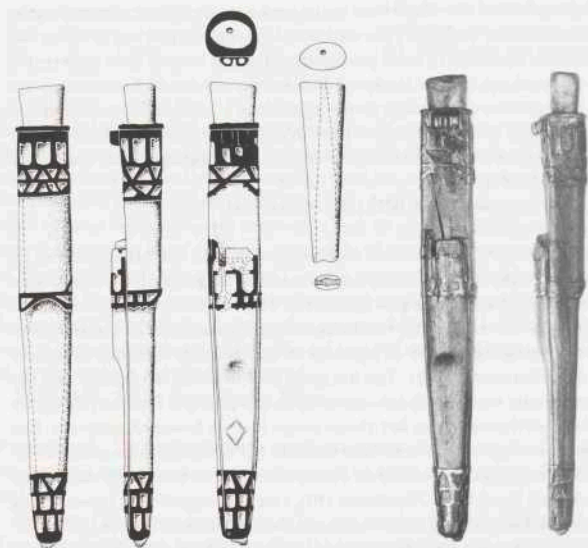
Velsen AWN-werkgroep Velsen verrichte weer onderzoek naar de in deze gemeente gelegen (voormalige) buitenplaatsen. De bagger die vrijkwam bij het uitdiepen van de vijver van de voormalige buitenplaats Spaarnberg werd geïnspecteerd, maar leverde geen andere dan 18e- tot 20e-eeuwse vondsten op. Op het landgoed Beeckestijn werden de funderingen opgespoord van een in 1770 gebouwd tuinhuisje (ontworpen door J. Michaël, de tuinarchitect van Beeckestijn). Met behulp van een grondboor en 'prikstokken' werd begonnen met de lokalisering van de funderingen van de voormalige buitenplaats Hoogergeest: dit onderzoek zal in 1993 worden voortgezet.

Bron: *Jaarverslag AWN-werkgroep Velsen 1992* (H.J. Graafland)

Velsen: IJmuiden (afb. 31) J.A.Th.Oosterhof uit Kudelstaart vond aan het strand van IJmuiden – vlak bij de Zuidelijke Havendam en iets beneden de laagwaterlijn – een houten mes-(of dolk)schede met tinbeslag. In feite gaat het om een dubbele messchede: aan één kant is ruimte voor het opbergen van een tweede, veel kleiner object (waarschijnlijk ook een mes). De schede is gemaakt uit (mogelijk) appel- of perehout of een daarmee verwante houtsoort (determinatie mevr. K. Hänninen, ROB). Van het grote mes is alleen het houten heft bewaard gebleven (determinatie was zonder het voorwerp te beschadigen niet mogelijk); het lemmet is door oxydatie verdwenen. Van het kleine mesje is niets bewaard gebleven. Het voorwerp is schoongemaakt en geconserveerd door de ROB (O. Goubitz). Min of meer vergelijkbare houten messchedes zijn bekend uit de Flevopolder (uit de inventaris van een na 1561 vergaen waterschip op kavel W10: *Flevobericht* 140), van de Doggersbank (mededeling O. Goubitz) en Lesja in Noorwegen (een Nederlands mes dat door de inscriptie in 1589 gedateerd kan worden: Schin 1969, 149). Ook de messchede uit IJmuiden kan in de tweede helft van de 16e eeuw worden gedateerd.

Waddenzee: Scheurrak SO1 In de kroniek over 1991 werd kort verslag gedaan van het onderzoek op de vindplaats Scheurrak SO1 (zie Maarleveld 1992). Ter plaatse zijn de restanten aangetroffen van een groot bewapend handelsschip uit het eind van de 16e eeuw. Het schip is gebroken, maar van kiel tot boord compleet bewaard gebleven. Na een verkenningsfase wordt het schip in opeenvolgende opgravingscampagnes systematisch opgegraven. Ook in 1992 stond zo'n campagne op het programma van de Afdeling Archeologie Onder water van de ROB en niet te vergeten op het programma van de vele vrijwilligers die de AAO bij het veldwerk assisteren. Toch is het eigenlijke werk ter plaatse dit jaar maar zeer beperkt gebleven en in zekere zin lag dat aan het weer, want dat is op elk onderwaterwerk van onvoorstelbaar grote invloed. Niet dat er ook maar enige aanleiding was tot klagen. De zomer van 1992 was vooral in de maanden juni en juli uiterst fraai. Dat betekende echter dat ook op en onder de Noordzee veel werk kon worden verzet en omdat dat zeldzaam is werd daar de voorkeur aan gegeven.

Gebrekk aan voortgang in de opgraving betekende overigens allerminst gebrek aan voortgang in het onderzoek. Vooral het vele organische vondstmateriaal uit de scheepsinventaris kreeg de volle aandacht. Van de lading graan kon op grond van de daartussen aanwezige akkeronkruiden worden vastgesteld dat deze uit het Oostzeegebied afkomstig is (Manders 1993). Dat geldt niet voor de aan boord aangetroffen leeftocht: zes vaten rundvles (Zeiler 1993) en drie vaten gezouten en gedroogde vis. Het gaat bij de vis niet alleen om kabeljauw, maar ook om leng en lom die op dezelfde wijze als stokvis is bereid. Deze vissoorten kunnen uitsluitend in de noordelijke Noordzee zijn gevangen (Brinkhuizen, in voorbereiding). Van

Afb. 31. Velsen: IJmuiden. Houten dolkschede met tinbeslag uit de tweede helft van de 16e eeuw. Schaal 1:2. Tek. en foto ROB.

heel andere aard is de studie van de tuigage van het grote schip, waartoe met een touwstudie een eerste aanzet werd gegeven (Stassen 1992). Verder werd voortgegaan met de documentatie van het scheepshout en werd ondermeer een begin gemaakt met de bestudering van de opgegraven kleding en kledingaccessoires.

ROB, Afd. Archeologie Onder Water

Th. J. Maarleveld

Warmenhuizen Leden van AWN-afdeling Noord-Holland Noord hebben tijdens de aanleg van een groot parkeerterrein naast het BEJO-complex in Warmenhuizen een aantal kuilen gevonden op de lokatie van de inmiddels verdwenen terp Wulpendorp. Deze kunnen op grond van de vulling van veen of klei en de vondsten worden toegewezen aan de Karolingische Tijd en de Late Middeleeuwen. Uit het onderzoek kan worden afgeleid dat er in de Karolingische Tijd, zoals op diverse andere lokaties in het gebied rond Schagen al eerder werd aangetoond, direct op het veen werd gewoond; in de Late Middeleeuwen, als reactie op de vernatting van het gebied, gevolgd door bewoning op een terp.

Bron: *Jaarverslag van de AWN-werkgroep Schagen 1992* (F. Diederik)

Wervershoof: Zwaagdijk In een door de aanleg van een industrieterrein (Zwaagdijk-Bedrijventerrein-West) direct bedreigd archeologisch meldingsgebied werd een onderzoek

uitgevoerd. Het gaat om een terrein waar in het recente verleden wel ruilverkavelingswerken zijn uitgevoerd, maar waarin op grond van oppervlakte- en slootkantvondsten nog archeologische informatie van betekenis aanwezig kon worden verondersteld. Overleg met de Dienst Ruimte en Groen van de provincie Noord-Holland (over het feit dat de ROB niet in de planvorming was betrokken) en met de gemeente Wervershoof (over de gezamenlijke verantwoordelijkheid voor de hier bedreigde archeologische waarden) leidde ertoe dat het bouwrijp maken van de bewuste lokatie werd uitgesteld, zodat een verkennend onderzoek kon worden ingesteld. De gemeente Wervershoof nam de externe kosten hiervan voor haar rekening.

Het terrein is onderzocht door middel van een aantal sleuven (deels 5 m, deels 2 m breed), waarvan er één tot opgravingsput (20 x 24 m) werd uitgebreid. Over aanzienlijke oppervlakten bleek de bodem diep verstoord door (sub-)recente greppels (behorend tot een voormalige kavelindeling) en door diepgaande grondbewerking (waarschijnlijk uitgevoerd tijdens de ruilverkaveling). Buiten deze verstoringen rustte de moderne bouwvoor vrijwel overal direct op de zavel van de kreekkrug. Sporen van vroegere bewoning bleken slechts mondjesmaat bewaard gebleven. Ze behoren, gezien de ermee geassocieerde potscherven, tot twee periodes: Late Bronstijd en Late Middeleeuwen.

Uit de Late Bronstijd dateren fragmenten van een aantal brede greppels, enkele incomplete kringgreppels en een enkele paalkuil. De brede greppels hebben meestal een donkere, humeuze vulling en zijn soms rijk aan materiële vondsten (aardewerk, bot). De functie is onduidelijk. De vondsten wijzen erop dat zich in de directe nabijheid een woonplaats heeft bevonden en mogelijk gaat het om erfbegrenzingsen. Sporen van een behuizing werden niet aangetroffen. De kringgreppels hebben een diameter van ongeveer 3,5 tot 4 m en een veel lichtere, vondstloze vulling. Op grond van elders in oostelijk West-Friesland uitgevoerd onderzoek kan worden verondersteld dat het hier gaat om met de oogstopslag (graan, hooi) samenhangende structuren.

Uit de Late Middeleeuwen dateert een aantal langwerpige, afgerond rechthoekige kuilen met kleiige vulling (afmetingen bijvoorbeeld ca 2,5 x 6 m, ca 1 x 4 m, ca 1,5 x 2 m) en een (vermoedelijke) haardplaats. De betekenis van deze sporen werd uit de opgraving niet duidelijk. De kuilen liggen evenwijdig aan en haaks op de bovengenoemde (sub-)recente slotenverkaveling, maar behoren gezien de oversnijdingen tot een oudere fase. De meeste kuilen liggen in twee parallelle reeksen, met een (niet geheel kuilenvrije) tussenruimte van ca 8 m. Verondersteld zou kunnen worden dat hier een huis heeft gelegen, maar sporen daarvan ontbreken. De haardplaats ligt in het verlengde van een der kuilenrijen.

Het ongestoorde vlak in de kreekkrug waarin de diverse sporen zich aftekenden ligt tussen ca 1,15 en ca 1,60 m – NAP). Bronstijd-sporen komen op alle niveaus voor, de Laat-Middeleeuwse sporen zijn beperkt tot het hoogste deel (ca 1,15-1,20 – NAP). De grote Bronstijdgreppels reikten tot maximaal 0,5 m onder het opgravingsvlak; de kringgreppels gaan geen enkele maal dieper dan 0,1 m. Het laatste wijst erop dat het Bronstijd-maaiveld enkele decimeters boven het opgravingsvlak heeft gelegen. De Laat-Middeleeuwse kuilen gaan tot maximaal ca 0,5 m onder het opgravingsvlak.

De opgraving werd uitgevoerd door de ROB (P.J. Woltering, M.J.A. de Haan) in de periode 3-13 maart.

In de directe omgeving van het door de ROB onderzochte terreingedeelte werd door K. Duintink uit Zwaagdijk bij verscheidene gelegenheden Bronstijd-materiaal verzameld: aarde-

werk (onder meer fragmenten van dubbelkonische potten, een hele en drie inkomplete 'le-pels', een fragment van een stolphormig object), steen (een complete ligger en twee fragmenten van liggers), vuursteenfragmenten (één mogelijk afkomstig van een 'sikkelmes'). De vondsten die in het najaar van 1991 en vroeg in 1992 werden gedaan, waren mede aanleiding het bouwterrein door middel van een opgraving te verkennen. De vondsten werden gemeld door het Westfries Museum (T.Y. van de Walle-van der Woude).

Bron: *Jaarverslag ROB 1992* (P.J. Woltering)

Zaanstad: Assendelft-Dorpsstraat AWN-afdeling Zaanstreek meldde de ontdekking van diverse Laat-Middeleeuwse aardewerkscherven op een weiland ten westen van de Dorpsstraat. In de omgeving van deze vindplaats is een verhoging ter hoogte van een knik in een sloot waargenomen. Vermoedelijk gaat het om een verlaten Laat-Middeleeuwse woonplaats.

Bron: *Jaarverslag AWN-afdeling Zaanstreek 1992* (E.J. Helderman)

Zaanstad: Krommenie-Evenwichtsstraat AWN-afdeling Zaanstreek e.o. voerde naar aanleiding van de afbraak van twee winkelpanden aan weerszijden van de Evenwichtstraat en aan de oostzijde van de Zuiderhoofdstraat in het centrum van Krommenie enkele korte onderzoeken uit. Dit punt van de Krommenier dorpsstraat zou één van de oudste plaatsen van het dorp moeten zijn. De Evenwichtstraat, vroeger Kattepad geheten, was voorheen het pad dat naar Wormerveer leidde. Bij het uitgraven van enige onderzoeksputjes aan de noordzijde van de Evenwichtstraat is vastgesteld dat dit gedeelte vermoedelijk niet voor de 17e of 18e eeuw bebouwd is geweest. Op ca 1,2 m beneden het maaiveld bevindt zich een kleilaagje met daarin Laat-Middeleeuwse scherfjes (Pingsdorf, kogelpot, grijs gedraaid). Sporen die wijzen op bewoning ter plaatse zijn niet aangetroffen.

Aan de zuidzijde van de Evenwichtstraat bleek daarentegen wel in de Late Middeleeuwen gewoond te zijn. Op een diepte van ca 1,5 m beneden het maaiveld werd een laag stro vastgesteld, die vermoedelijk de vloer van een stal heeft gevormd. Op en onder deze vloer lagen vele Laat-Middeleeuwse aardewerkfragmenten: kogelpot en Pingsdorf en steengoed. Daarboven bevonden zich resten van bewoning uit de 17e eeuw.

Bron: *Jaarverslag AWN-afdeling Zaanstreek 1992* (E.J. Helderman)

Zaanstad: Westzaan-De Middel Op diverse momenten werden veldverkenningen uitgevoerd in de buurtschap Middel te Westzaan door de AWN-afdeling Zaanstreek. In de wintermaanden werden tijdens deze karteringen op vele plaatsen bewoningsresten uit de Late Middeleeuwen aangetroffen. Naast de vele verspreide aardewerkscherven bleek een drietal verhogingen de plaats aan te duiden van evenzovele woonplaatsen uit de Late Middeleeuwen en/of de Nieuwe Tijd.

Later in het jaar werd aan de noordzijde van de Coentunnelweg een omvangrijke concentratie Laat-Middeleeuwse aardewerkscherven gevonden, bestaande uit Pingsdorf, kogelpotaardewerk en vroeg-steengoed. Ook hier zal het om een aangesneden verdwenen woonplaats gaan.

Ook de zuidelijke bermsloot van de Coentunnelweg leverde veel Laat-Middeleeuws aardewerk op, alsmede een benen glis (schaats).

Bron: *Jaarverslag AWN-afdeling Zaanstreek 1992* (E.J. Helderman)

Zaanstad: Westzaan-Oost De weilanden tussen het kerkhof en de molen het Prinsenhof aan de Weelsloot werden door leden van AWN-afdeling Zaanstreek belopen als onderdeel van de veldverkenningen in Westzaan. De verwachting, op grond van resultaten van eerdere verkenningen, dat in dit gebied weinig resten van bewoning uit de Late Middeleeuwen, maar juist wel uit de Nieuwe Tijd zouden worden aangetroffen, bleek gerechtvaardigd. Slechts zes Laat-Middeleeuwse aardewerkscherven werden verspreid op de weilanden gevonden, terwijl grote hoeveelheden gestort 16e-eeuws en jonger materiaal op diverse plekken zijn ontdekt. Enige molenplaatsen zijn herkend doordat de molenstenen nog uit de bodem staken.

Bron: *Jaarverslag AWN-afdeling Zaanstreek 1992* (E.J. Helderman)

Zaanstad: Wormerveer Op een bouwterrein aan het Noordeinde werd door G. Graas een groot fragment van een veldfles met oor uit de 16e-17e eeuw gevonden. De veldfles, een zogenaamde Globular Costrel, is afkomstig uit Portugal. Mogelijk is er een verband met de aanwezigheid in deze streken van Spaanse troepen tijdens de 80-jarige oorlog.

Bron: *Jaarverslag AWN-afdeling Zaanstreek 1992* (E.J. Helderman)

Literatuur

- Bosman, A.V.A.J. en W.J. Bosman, 1992: 'Velsen: Velsbroekpolder', in: P.J. Woltering, 'Archeologische kroniek van Noord-Holland 1991', *Holland* 24, 323-326.
- Bosman, A.V.A.J., 1993: 'Velsbroek B6, military equipment from a ritual site (2)', *ARMA, Newsletter of the Roman Military Equipment Conference* 5, no. 1, 3-8.
- Clason, A.T., 1983: 'Spoolde, worked and unworked antlers and bone tools', *Palaeohistoria* 25, 77-130.
- Dijkstra, Y. en I.A. Schute: *Coupe Holland. Archeologisch onderzoek in het tracé van de 24 inch stikstofgasleiding Beverwijk-Oudelandertocht* (Intern-rapport ROB), in voorbereiding.
- Elzinga, G., 1962: 'Prehistorische werktuigen van edelhert en elandgewei uit Drenthe', *Nieuwe Drenthse Volksalmanak* 80, 185-129.
- Hallewas, D.P., 1984: 'Mittelalterliche Seedeiche im holländischen Küstengebiet', *Probleme der Küstenforschung* 15, 9-27.
- Heeringen, R.M.van, 1992: *The Iron Age in the Western Netherlands*, Amersfoort.
- Kol, J., 1992: 'De parochiekerk Sint Pancratius tot aan de reformatie'. *Jaarboekje Stichting Werkgroep Oud-Castricum* 15, 4-16.
- Maarleveld, Th.J., 1993: 'Aanloop Molengat of lading als aanleiding', in: R. Reinders & A.van Holk red., *Scheepslading. Inleidingen gehouden tijdens het zesde Glavimans symposium*, Groningen, 32-43.
- Maarleveld, Th.J., 1992: 'Noordzee: Aanloop Molengat', in: P.J. Woltering, 'Archeologische kroniek van Holland over 1991, I Noord-Holland', *Holland* 24, 339.
- Maarleveld, Th.J., 1992: 'Waddenzee: Scheurrak SOI', in: P.J. Woltering, 'Archeologische kroniek van Holland over 1991, I Noord-Holland', *Holland* 24, 342-3.
- Manders, M., 1993: 'Twee graanscheppen. Een botanische studie van de lading', in: R. Reinders & A.van Holk red., *Scheepslading. Inleidingen gehouden tijdens het zesde Glavimans symposium*, Groningen, 19-31.

- Reder, W.J., 1978: 'De Pancratiuskerk te Castricum; documentatie van de restauratie 1953-56', *Jaarboekje Stichting Werkgroep Oud-Castricum* 1, 3-8.
- Ridder, T.de, 1993: 'Stroppers op de kust. Een prehistorische walvisstranding bij het zeegat van Bergen', *Westheem* 42, 2, 57-61.
- Schin, E., 1969: 'Een hollands knivslire fra Lesja', in: *Univ. Oldsaksamling, Årbok* (1965-1966).
- Stassen, P., 1992: *Touwwerk en schepen. Touwtechnologie; een onderzoek naar touwfragmenten afkomstig uit een 16e-eeuwse koopvaarder*. RU Leiden.
- Wiegmans, F.M., 1992: *Akkerbewerking met een eergetouw. Waarnemingen op een akkercomplex uit de Late Bronstijd of Vroege IJzertijd in Heemskerk*. Intern rapport AWN-werkgroep Beverwijk-Heemskerk.
- Woltering, P.J., 1985: 'Archeologische kroniek van Holland over 1984, I Noord-Holland', *Holland* 17, 231-47.
- Woltering, P.J., 1980: 'Archeologische kroniek van Noord-Holland over 1979', *Holland* 12, 230-257.
- Zeiler, J.T., 1993: 'Zes vaten rundvles uit het scheepswrak Scheurrak SO1', *Project Scheurrak SO1. Tussentijdse Rapportage 10*, Alphen aan den Rijn.

II Zuid-Holland

Prehistorie

Alblasserwaard: Donkengebied (afb. 1) In de kroniek over 1991 (Verbruggen 1992, 348-9) is voor het eerst verslag gedaan van het donkenproject van het IPL. De vraagstelling en de methode van onderzoek kwamen hierin uitvoerig aan de orde. In dit verslag, over 1992, zal de nadruk liggen op de resultaten.

Het donkenproject richt zich op de Neolithische bewoningsgeschiedenis van de donken in het rivierengebied ten westen van Geldermalsen. Omdat de bewoningssporen zich tot zes meter onder het oppervlak bevinden wordt gebruik gemaakt van de grondboor om de Neolithische afvallen rond de donken op te sporen, te dateren en in kaart te brengen. De afvallen zijn in de boor te herkennen aan kleine stukjes aardewerk, vuursteen, bot en houtskool. Vooral het houtskool is van belang voor de datering van de bewoning. Met behulp van de C14-methode kan het houtskool, en dus de afval laag, nauwkeurig worden gedateerd.

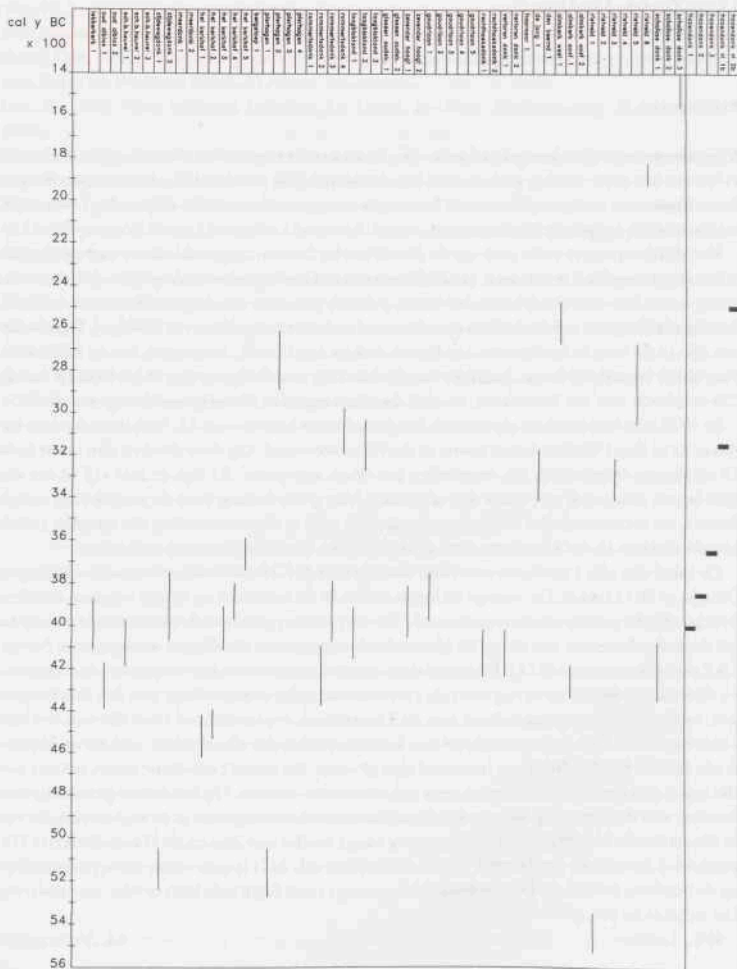
In 1992 zijn tien donken afgeboord; het totaal komt hiermee op 25. Van deze donken liggen er 21 in Zuid-Holland, met name in de Alblasserwaard. Op deze donken zijn maar liefst 52 afvallen opgeboord. De verschillen per donk zijn groot. Er zijn er met vijf of zes van deze lagen, maar ook met maar één afval laag. Van groot belang voor de waardering van de donken als archeologische monumenten op zich zelf, is de constatering dat op geen enkele van de donken in de Alblasserwaard prehistorische bewoningssporen ontbreken.

De tabel van afb. 1 geeft een overzicht van alle met de C14-methode gedateerde afvallen. Dit zijn er 30 in totaal. De overige 22 lagen zullen in de toekomst op grond van hun relatieve stratigrafische positie worden gedateerd. Ter vergelijking zijn aan de rechterzijde van de tabel de ouderdommen van de op de Hazendonk opgegraven afvallen weergegeven (vergelijk Louwe Kooijmans 1974). Wanneer deze ouderdommen worden vergeleken met de nieuwe dateringen keren we terug naar de (vereenvoudigde) vraagstelling van het donkenproject: is de bewoningsgeschiedenis van de Hazendonk representatief voor die van het hele donkengebied? Een eerste conclusie zou kunnen luiden dat alle donken, net als de Hazendonk, tijdens het Neolithicum bewoond zijn geweest. De tweede conclusie moet, zolang niet alle lagen gedateerd zijn, voorzichtiger geformuleerd worden. Op het eerste gezicht lijkt de fasering van de bewoning binnen het Neolithicum echter enigszins af te wijken van die van de Hazendonk. Het begin van de bewoning vangt eerder aan dan op de Hazendonk; de Hazendonk 1 bewoning (gedateerd tussen 4100-4000 cal. BC) is zeer ruim vertegenwoordigd op de donken; terwijl de Hazendonk 3 bewoning (rond 3650 cal. BC) eerder uitzondering dan regel is in het gebied.

IPL, Leiden

M. Verbruggen

's-Gravenhage: Aaltje Noordewierstraat De bouw van 53 woningen voor ouderen was in februari aanleiding voor een onderzoek op de hoek van de Aaltje Noordewierstraat en de Mozartlaan. Deze lokatie ligt dichtbij het einde van de Laan van Meerdervoort, waar in 1960/61 archeologen van de Universiteit van Amsterdam verschillende Bronstijdniveaus hebben opgegraven. Aan de Aaltje Noordewierstraat werden in een dunne cultuurlaag op ca 2.20 m +NAP aardewerkscherven uit de Late Bronstijd (9e-7e eeuw voor Chr.) gevon-

Afb. 1. Alblasserwaard: Donkenproject. Tabel met een overzicht van alle C14-gedateerde afvallezen. Tek. IPL.

den. Zeer plaatselijk was direct onder de bouwvoor nog een laagje uit de Late IJzertijd en de Romeinse Tijd aanwezig. Aan de kant van de evenwijdig aan straat lopende sloot werd Middeleeuws aardewerk uit de 14e eeuw gevonden.

Gemeente 's-Gravenhage, afdeling archeologie V.L.C. Kersing, J.R. Magendans

Hardinxveld-Giessendam In het kader van het archeologisch vooronderzoek van het tracé van de Betuwelijn door de Stichting RAAP, werden in deze gemeente twee nieuwe donken ontdekt met aanwijzingen voor menselijke bewoning. Op grond van de boorgegevens kan verondersteld worden dat de oudste bewoning, op de best geconserveerde van de twee donken, uit het Mesolithicum stamt. Een dergelijke vroege datering, in combinatie met de uitstekende conservering maakt dat deze donk, mede in het licht van de opmerkingen hierboven over het donkenproject, archeologisch gezien van zeer hoge waarde is. De datering van de bewoning op de tweede donk wordt voorlopig in het Vroeg-Neolithicum geplaatst.

Midden-Delfland 1: algemeen Het archeologisch onderzoek in het reconstructiegebied Midden-Delfland werd in 1992 beheerst door enkele uitgebreide opgravingen in het noordelijke deelgebied Gaag. Dit gebeurde zowel op bekende als op nieuw ontdekte vindplaatsen. Voor eerdere verslagen van dit grootschalige onderzoek wordt verwezen naar, onder andere, de kronieken over 1989-1991. Dit jaar kwamen in totaal zeven nieuwe lokaties aan het licht, overwegend uit de Romeinse Tijd en de Middeleeuwen. Het veldonderzoek, inclusief de archeologische begeleiding van de grondwerkzaamheden, werd ook dit jaar weer grotendeels gefinancierd door de belanghebbenden bij de reconstructie: het Consultantschap voor de Openlucht recreatie (Min. van Landbouw, Natuurbescherming en Visserij), het Hoogheemraadschap van Delfland, de Landinrichtingsdienst en het Recreatieschap Midden-Delfland. Bovendien droeg de provincie Zuid-Holland aanzienlijk bij en was er ook geldelijke steun uit andere bronnen, waaronder particuliere. De resultaten van de grotere opgravingen worden hieronder, en onder de afdelingen Romeinse Tijd en Middeleeuwen samengevat.

IPL, Leiden

P.W. van den Broeke

Midden-Delfland 2: Maasland, Duifpolder (vindplaatsen 11.17 en 11.07) In de zomermaanden is door het IPL onderzoek verricht naar twee IJzertijd-vindplaatsen in de Duifpolder. Ze liggen 80 m van elkaar, aan weerszijden van een weiland. Een derde vindplaats (11.00) ligt op een zelfde afstand in zuidelijke richting, maar was niet toegankelijk voor onderzoek. Bij het onderzoek is veel aandacht geschonken aan de directe omgeving van de woonplaatsen. Tén zuidwesten van vindplaats 11.17 ligt een veenpriel, deels opgevuld met IJzertijdaardewerk en enkele Romeinse scherven. Curieus is de vondst van drie vermoedelijke takken-paadjes. Zij liggen in depressies en bestaan uit haaks hierop gerangschikte takken, die onderling weinig verschil in lengte of dikte vertonen. Het langste pad is ongeveer 15 m lang. De takken zijn van wilg, els, berk en es. In ieder geval lijkt één pad duidelijk te behoren bij de bewoningsfase van woonplaats 11.17.

De beide woonplaatsen dateren uit de 3e eeuw voor Chr. en liggen op bultjes hoogveen met een kenmerkende vegetatie van wollegras en veenmos. Woonplaats 11.17 bestaat uit twee NO-ZW georiënteerde huisplaatsen. Het eerste huis is ca 20 m lang, het tweede maximaal 30 m. Nagegaan zal moeten worden of deze grotere lengte een gevolg kan zijn van opeenvolgende, deels overlappende bouwfasen. Beide huizen zijn ernstig verstoord door de in

Midden-Delfland gebruikelijke veenscheuren. De bewoningsresten bestaan uit vloeren van maximaal 1 m dikte, die zijn opgebouwd uit afwisselend riet- en mestlagen. In en op de vloeren zijn delen van de houten huisconstructie, haarden en archeologische mobilia gevonden. Vertegenwoordigd zijn vooral aardewerkfragmenten, spinschijfjes, weefgewichten, ovenroosters, maalsteenfragmenten, slijpstenen en relatief weinig bot. Buiten de huizen zelf werd nauwelijks materiaal gevonden.

Vindplaats 11.07 is gedeeltelijk onderzocht en bestaat eveneens uit twee huisplaatsen. Een O-W georiënteerd huis is volledig verstoord door verspoeling en oxidatie. Het andere huis is 'geconserveerd' in een veenscheur. De oriëntatie van dit huis is NO-ZW. De lengte van deze huisplaats is maximaal 20 m. Hoewel het huis zelf uit de Midden-IJzertijd stamt, zijn in de bouwvoor boven het huis enige scherven uit de Romeinse Tijd gevonden. De nederzetting heeft eenzelfde vondstspectrum opgeleverd als vindplaats 11.17. Noemenswaardig is de vondst van twee verschillende typen maalsteenfragmenten in hetzelfde huis. Het betreft de platte ronde vorm en de zogenaamde 'napoleonshoed' (vergelijk de typen b en c bij Van Heeringen 1985).

IPL, Leiden

C.W. Koot

Nieuwerkerk aan de IJssel: Polder Esse, Gansdorp en Blaardorp Bij de aanleg van een recreatiegebied zijn 16 aardewerkfragmenten en een stukje bot aangetroffen. Het aardewerk dateert uit de Midden- of Late IJzertijd. De vindplaats ligt nabij de Hollandse IJssel, ongeveer 100 m ten noordwesten van de Groenendijk. Boringen ter plaatse geven aanwijzingen voor een vondstniveau op ca 1,80 m onder maaiveld. Het betreft een donkerbruin, houtskoolrijk niveau, dat deel uitmaakt van een veenpakket en ook wordt afgedekt door een gemiddeld 90 cm dikke veenlaag. Hierop rust een kleipakket van 80 cm dik, dat tot aan het maaiveld reikt.

BOOR, Rotterdam

M.C. van Trierum

Noordwijk: Strand (afb. 2) Door de heer G. A. Boomsma en zijn zoon Christiaan werden op het strand bij Noordwijk twee kiezen en een vuurstenen kling opgeraapt. De kiezen lagen in de buurt van kilometerpaal 81 en 83 en zijn beide van een rund afkomstig. De ouderdom is niet vast te stellen.

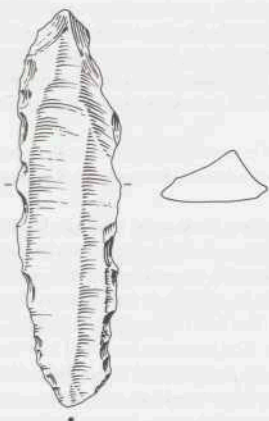
De 13,8 cm lange vuurstenen kling werd bij kilometerpaal 83 gevonden. Het stuk is zwart van kleur, sterk gepatineerd en afgerond, waardoor het moeilijk is het herkomstgebied van de vuursteen te achterhalen. De grofkorrelige insluitsels vormen een indicatie dat het om een zuidelijke vuursteensoort (Rijckholt-type?) gaat. Het oorspronkelijke slagvlak is bewaard gebleven en wijst erop dat de kling door middel van een zachte, waarschijnlijk indirecte, bewerkingstechniek is afgeslagen. De zijden zijn sterk afgerond waardoor het niet mogelijk is vast te stellen of de retouchering oorspronkelijk is aangebracht of dat het sub-recente beschadigingen zijn. De kling kan in het Laat-Paleolithicum of in het Midden-Neolithicum gedateerd worden. Vondsten van een dergelijke ouderdom zijn zeer zeldzaam in de Zuid-Hollandse kuststreek.

RMO, Leiden

L. B. M. Verhart

Spijkennis: Polder Oud Markenburg/Jeuugdvangenis In verband met de toekomstige bouw van een jeugdvangenis en de hiermee gepaard gaande infrastructurele aanpassingen, is het westelijk deel van het Hartelpark en het daaraan grenzende braakliggende terrein

Afb. 2. Noordwijk. Vuurstenen kling. Lengte 14 cm. Tek. RMO.

op verzoek van de gemeente Spijkenisse geïnventariseerd. Door middel van grondboringen werden twee vindplaatsen ontdekt: een Middeleeuwse dijkzate (zie onder Middeleeuwen en later) en een nederzetting uit de Late IJzertijd. De geplande grondwerkzaamheden op deze lokatie maakten een vervolgonderzoek noodzakelijk.

Uit de grondsporen kon een tweeschepig huis van 3,5 bij 12 à 13 m worden afgeleid. Voor de huisplaats is de smalle noordelijke oeverwal van een kreek gekozen. Gelet op het verloop van de vondstlaag, werd de bewoning aan de noordzijde begrensd door een komgebied dat regelmatig overstromd werd. In de kreek is het vondstniveau afgedekt met zand, in het komgebied met een humeuze zandige klei. Beide sedimenten kunnen tot de afzettingen van Duinkerke I worden gerekend. Het hierop liggende Duinkerke III-dek is hoogstens enkele decimeters dik en grotendeels in de bouwvoor opgenomen. Ook een deel van de vondstlaag is op deze wijze verstoord geraakt.

Een vluchtige inspectie van het bijbehorende aardewerk leert dat bijna 50% is versierd. De belangrijkste motieven zijn nagelindrukken en lijnen, en combinaties hiervan. Als verschalingsmateriaal is overwegend potgruis gebruikt.

Hoewel een flink oppervlak rondom het huis is vrijgelegd, zijn geen andere structuren aangetroffen. Wel werden hier aanwijzingen gevonden voor metaalbewerking in de vorm van slakken en een smeltkroesje. Deze vondsten konden echter niet in een bepaalde context worden geplaatst. Overigens kan het ontbreken van sporen buiten de eigenlijke woonplek ook door verspoeling veroorzaakt zijn.

BOOR, Rotterdam

J.M. Moree

Wassenaar/Valkenburg: Ommedijkse polder De Ommedijkse Polder ligt zowel in de gemeente Wassenaar als in de gemeente Valkenburg. In 1992 is men hier gestart met de aanleg

van een recreatiegebied, waartoe onder andere een voormalige zandwinplas in zuidelijke richting wordt uitgebreid. Door dit gebied loopt de zogenaamde Doollent, een grotendeels verlandde restgeul van de Oude Rijn. De oeverwallen hiervan en het komgebied daarachter zijn bedekt met Duinkerke-(klei-)afzettingen, waarop op sommige plaatsen een laagje verstoven duinzand is afgezet. Nabij deze bedding hebben leden van de Stichting Historisch Centrum Wassenaar drie vondstconcentraties ontdekt.

Lokatie 1 is gelegen ten westen van de Korte Watering. De vondsten bevinden zich in een kleilaag, 0-40 cm beneden maaiveld, en bestaan vooral uit inheems-Romeins en Romeins (import-) aardewerk.

Lokatie 2 is gelegen in de omgeving van de voormalige molen 'De Peijzer'. Ook hier betreft het voornamelijk inheems en Romeins aardewerk, dat wordt gevonden in de eerste decimeters onder het maaiveld. Het valt echter niet uit te sluiten dat zich op een lager niveau resten uit de Late IJzertijd bevinden, analoog aan de situatie, die in 1990 in de nabijgelegen Stevenshofjespolder (gemeente Leiden) is aangetroffen (zie Van Heeringen 1991, 330-332).

Lokatie 3 is gelegen ten oosten van de Korte Watering. Een graafmachine had hier ten behoeve van beschoeiingswerkzaamheden ca 70 cm van de bovengrond verwijderd. Het aangetroffen vondstmateriaal, dat zo volledig mogelijk werd verzameld en ingemeten, omvat onder andere hout, ijzerslakken en een fragment van een smeltkroesje, dierlijk bot, waaronder enkele bewerkte fragmenten, schelpen, hazelnoten, aardewerken speelschijfjes en netverzwaringen, houtskool, maaltsteenfragmenten en zeer veel handgevoemd aardewerk dat in de Late IJzertijd kan worden gedateerd. Duidelijk is dat op deze plaats een goed geconserveerde nederzetting heeft gelegen, die inmiddels onder water is verdwenen. Het is te betreuren dat door het vergevorderde stadium van uitvoering van het recreatieplan uitgebreider noodonderzoek niet mogelijk was.

Stichting Historisch Centrum Wassenaar

A. Bakels

Westvoorne: Rockanje In 1992 vonden voor het derde opeenvolgende jaar opgravingen plaats naar bewoningssporen uit de Late IJzertijd in de nieuwbouwwijk Oudeweg te Rockanje (zie ook Van Trierum & Asmussen 1991, 341-2, en Van Trierum 1992-2, 362-3). Ook nu was er de gewaardeerde steun van de gemeente Westvoorne en de provincie Zuid-Holland. Het onderzoek richtte zich op het nederzettingsterrein met BOOR-objectcode 08-53 en het mogelijke akkercomplex 08-57. Voor de paleogeografische situatie en de betekenis van de terreinen wordt verwezen naar Van Trierum 1992, 75 e.v.

Het nederzettingsterrein ligt op een hoogveenbult nabij een veenwatertje. De lokatie bevatte twee drieschepige, oost-west geörienteerde, elkaar geheel overlappende en dus na elkaar gebouwde boerderijen. De oudste boerderij, die ca 12 x 5 m meet, bestaat uit een woongedeelte met een haard en een stalgedeelte met in elk geval zeven veeboxen. In de stal bevinden zich twee tegenover elkaar liggende toegangen. De boerderij is omringd door een greppel. De jongste boerderij, waarvan de westelijke begrenzing niet geheel zeker is, meet minimaal ca 17 bij 5,5 m. Ook hier zijn een woongedeelte met haard en een staldeel te onderscheiden. De stal bevat bij de bovengenoemde afmetingen veertien stalboxen, maar het kunnen er twee minder zijn, omdat (nog) geen toegangspartijen zijn herkend. Van het vondstmateriaal uit de beide boerderijen wijzen spinklossen, weefgewichten en de zogenaamde driepoten op spinnen, weven en het winnen van zout.

Het onderzoek op het terrein van het vermeende akkercomplex heeft tal van ingravingen aan het licht gebracht, zoals greppels en bredere stroken met omgezette veengrond, soms

verrijkt met wat mest. De weinig systematische verspreiding van de verschillende sporen, alsmede de in het algemeen geringe omvang van de individuele ingraveningen, versterken het idee van een akkercomplex niet. Een andere verklaring voor de gevonden verschijnselen is echter nog niet voorhanden.

BOOR, Rotterdam

M.C. van Trierum

Romeinse Tijd

Alphen aan de Rijn: Polder Steekt Tussen Zwammerdam en Alphen aan de Rijn zijn door diverse amateurarcheologen Romeinse vondsten gedaan. De AWN, afd. Rijnstreek tekende een profiel. Mogelijk is bij werkzaamheden een gedeelte van de Romeinse Limes-weg aangesneden, die in dit gebied al eerder was aangetoond. Een duidelijk beeld kon helaas niet worden verkregen.

's-Gravenhage: Han Stijkplein Naar aanleiding van de bouw van diep onderkelderde woonhuizen aan het Han Stijkplein in de wijk Duttendel werd in april een uitgebreid archeologisch onderzoek gestart. Onder een drie meter dik pakket Jong Duinzand werden twee bewoninglagen aangetroffen. Het hoogst gelegen was een donkere Middeleeuwse akkerlaag, die aan de bovenkant werd afgesloten door een veenbandje. In deze laag bevonden zich greppels, spitsporen en door vernatting ontstane spoelssporen. In een van de greppels werd een bijna complete kogelpot gevonden. Onder het Middeleeuwse niveau lag een grijze laag uit de Romeinse Tijd, die aan de hand van het gevonden aardewerk tussen 150-200 na Chr. gedateerd kan worden. De vele paalsporen en een depot van weefgewichten duiden op bewoning in de directe omgeving. Een opmerkelijke vondst is het bronzen heft van een scalpel, waarvan het ijzeren lemet reeds was vergaan. De aangetroffen aardewerkfragmenten zijn grotendeels van inheemse makelij. Het weinige import-materiaal behoort tot de goedkoopste categorieën. De Cananefaotse boeren die hier gewoond hebben, zullen het dan ook niet breed hebben gehad.

Gemeente 's-Gravenhage, afdeling archeologie V.L.C. Kersing, J.R. Magendans

's-Gravenhage: Jan Willem Frisoiaan (afb. 3) Ook in een andere wijk van Den Haag werden sporen van bewoning uit de Romeinse Tijd aangetroffen en wel dicht bij de in de jaren tachtig ontdekte nederzetting aan de Scheveningsweg. In september startte een opgraving rond en in de Zorgvlietkerk aan de Jan Willem Frisoiaan. Aanleiding was de voorgenomen sloop van deze kerk. Uiteindelijk werd de sloop gestopt, waardoor het archeologisch onderzoek nog niet afgerond kon worden.

Het gevonden aardewerk en de metalen voorwerpen, zoals riembeslag en bronzen fibulae – onder andere enkele vertinde schijffibulae, die gewoonlijk door vrouwen werden gedragen – dateren uit de tweede helft van de 2e eeuw na Chr. Het is dan ook zeer wel mogelijk dat de nederzetting op deze lokatie tegelijkertijd met de rond 175 na Chr. ingerichte 'wachtpost' aan de Scheveningsweg heeft bestaan (zie hiervoor Van Ginkel en Waasdorp 1992).

Gemeente 's-Gravenhage, afdeling archeologie V.L.C. Kersing, J.R. Magendans

Leidschendam: Leeuwenberg Het in 1991 door de ROB aangevangen noodonderzoek op het terrein van een toekomstige golfbaan kreeg dit voorjaar een kortstondig vervolg (zie voor

Afb. 3. 's-Gravenhage: Jan Willem Frisolaan. Sporen van Romeinse bewoning worden binnen de muren van de Zorgvlietkerk blootgelegd. Foto Peter van Oosterhout, Gem. Den Haag, dienst Stadsbeheer, afdeling Voorlichting.

de aanleiding tot de eerste fase van dit onderzoek de kroniek over 1991, 364-366). Door vertragingen bij de verwerving van de benodigde gronden door de golfclub ging de aanleg van de tweede fase van de golfbaan dit jaar nog niet van start. Voor het uitvoeren van het archeologisch noodonderzoek op deze percelen werd dit jaar eveneens (nog) geen toestemming verleend. Noodgedwongen bleven de werkzaamheden dan ook beperkt tot het afronden van het onderzoek op het zogenaamde vierde erf, dat op enige honderden meters afstand van de andere drie in 1991 onderzochte erven, aan de noordoostelijke grens van het golfterrein ligt.

De daar in 1991 aangetroffen huisplaats met twee opeenvolgende huisplattegronden kon verder worden aangevuld. Behalve de huizen werden enkele waterputten, bijgebouwen, afvalkuilen en een crematiegraf onderzocht. Op grond van het bijbehorende aardewerk is het mogelijk dat het oudste huis en een enkel bijgebouw nog uit de 1e eeuw na Chr. dateren, de meeste sporen zijn echter van latere datum (2e en 3e eeuw na Chr.).

Ook het kavelsysteem dat de nederzetting omringt kon verder worden aangevuld. Een aantal sloten die deel uitmaken van de omsluiting van de huisplaats zetten zich voort op het nog niet onderzochte terrein ten zuidoosten van de opgraving van dit jaar. Hiermee wordt het in 1991 geuite vermoeden dat ook het gebied tussen de eerste drie, en het vierde erf in de Romeinse Tijd bewoond is geweest, bevestigd. Naar verwachting zullen de opgravingen daar in 1993 van start gaan.

Leidschendam: Rietvink (afb. 4) Voorafgaand aan bouwwerkzaamheden werd in de nieuwbouwwijk Rietvink opnieuw de gelegenheid geboden om een doorsnede te maken van het aan de Romeinse veldheer Gnaeus Domitius Corbulo toegeschreven kanaal. Omdat de lokatie op korte afstand van, en ongeveer midden tussen, twee eerdere onderzoekslokaties

Afb. 4. Leidschendam: Rietvink. Maquette van de gracht van Corbulo, zoals deze te zien is in het verzorgingscentrum Schoorwijk, nabij de opgravingslocatie. Foto Archeologische werkgroep Leidschendam.

lag (zie de kronieken over 1989, 342; 1990, 344 en 1991, 366-367), werd in eerste instantie besloten tot een beperkte waarneming. Deze vond plaats tussen 20 en 25 augustus van dit jaar. Onder zeer moeilijke werkomstandigheden werd de insteek van de gracht opgespoord. Geconstateerd werd dat het verloop van de gracht een aantal duidelijke afwijkingen vertoont ten opzichte van de eerdere waarnemingen. Ten eerste lag de gracht enkele meters ten westen van de veronderstelde en geprojecteerde rechte lijn tussen beide eerdere waarnemingen. Ten tweede was hij op deze plaats veel smaller (ca 6 m) dan op de tot nog toe onderzochte plaatsen (12-14 m). Ten derde leek de gracht hier beschoeid te zijn geweest, wat nog op slechts één andere plaats is vastgesteld. Wegens het instortingsgevaar moest het onderzoek op deze locatie echter na korte tijd worden gestaakt. Gelukkig kon één paal van de beschoeiing worden geborgen.

Al spoedig rezen twijfels over de juistheid van de waarnemingen en inmetingen op deze plaats en besloten werd het onderzoek op deze locatie op een geschikter moment uit te breiden. In de tussentijd werd de beschoeiingspaal dendrochronologisch gedateerd met als uitkomst een kapdatum van 48+max. 3 jaren na Chr.

Op 8 november kon het onderzoek, mede dank zij de financiële steun van de gemeente Leidschendam en de provincie Zuid-Holland, worden voortgezet. Door het inzetten van bronbemaling en extra pompen kon de dwarsdoorsnede door de gracht worden verbreed en verlengd. Tevens werd de gracht enkele tientallen meters in de lengterichting vrijgelegd. Ondanks de extra maatregelen bleven de onderzoeksmogelijkheden beperkt. De wanden van de werkputten stortten herhaaldelijk in door het instromen en uitpompen van grond- en hemelwater, waardoor het maken van goede onderzoeksvlakken vrijwel uitgesloten was. Toch leverde dit onderzoek, in samenhang met de eerdere waarneming, een aantal interessante resultaten op.

De gracht bleek zich inderdaad op deze plaats geleidelijk te versmallen. Langs deze trechtervormige vernijking was hij over een lengte van zeker 30 meter aan beide zijden beschoeid

met aangepunte palen, waarvan er ca 90 zijn geborgen en bemonsterd. De meeste palen waren over een lengte van twee meter geconserveerd. De helft is van eikehout; andere houtsoorten zijn onder andere els en es. De vulling van de gracht is, net als op andere plaatsen, zeer schoon en bevat nauwelijks vondsten. De enige dateerbare vondst uit het onderzoek van dit jaar is de bovenhelft van een gladwandige kruik die gedateerd kan worden voor 70 na Chr. en gevonden werd op de bodem van de gracht.

Getracht is de versmalling van de gracht zo ver als mogelijk was te vervolgen, maar helaas verdween deze al spoedig onder een recent gegraven watergang met zware beschoeiingen. 40 meter ten noorden van deze watergang heeft de gracht echter weer zijn 'gewone' breedte van 13-14 meter.

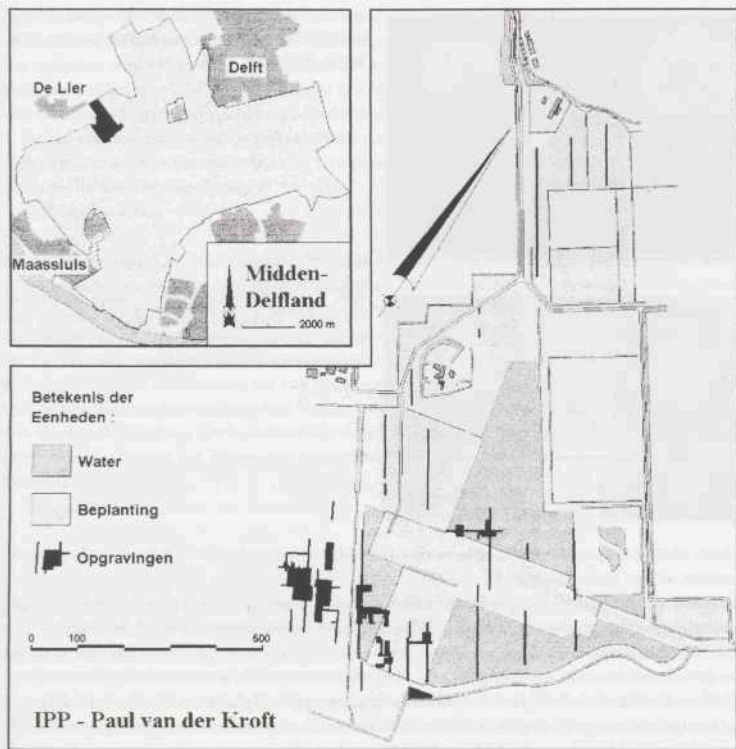
Een overtuigende verklaring voor de versmalling van de gracht, die gecombineerd is met een flauwe bocht in het tracé, kan nog niet worden gegeven. Mogelijk was de aanwezigheid van een Duinkerke-I geul in de onmiddellijke nabijheid van invloed op de keuze van het verloop. Misschien ook was het nodig om op één of meerdere plaatsen in het kanaal dammen aan te leggen om een voldoende hoge waterstand te waarborgen. Een dergelijke dam zou voorzien kunnen zijn geweest van een soort overtoom. De aangetroffen beschoeide versmalling kan de toegang tot een dergelijke constructie hebben gevormd. Het onderzoek, dat wordt uitgevoerd door de ROB, zal worden voortgezet.

Midden-Delfland 3: Maasland en Schipluiden, Het Kraaiennest (afb. 5-7) In de omgeving van de boerderij Het Kraaiennest in de Kralinger- en Dorppolder zal binnenkort een recreatieplan, bestaande uit plassen, groenstroken en fietspaden, worden gerealiseerd. Een gebied van 70 ha, dat rijk is aan archeologische resten zal opnieuw worden ingericht. In overleg met het Bureau Uitvoering van de Reconstructie is besloten volgens een nieuwe methode het hele gebied systematisch te verkennen, met als doel de aanwezige archeologische vindplaatsen zoveel mogelijk te inventariseren en te documenteren. Bijna het hele gebied is onderzocht aan de hand van proefsleuven. Om de honderd meter werd een proefsleuf aangelegd van enkele honderden meters lang (zie afb. 5). Onmiddellijk werd duidelijk dat deze aanpak veel nieuwe informatie opleverde. In vrijwel het hele gebied werd een Romeins bewoningniveau waargenomen. Akkers, weilanden, moerassen, ophogingslagen en woonplaatsen kwamen op deze manier aan het licht.

Het landschap uit de Romeinse Tijd had, doordat het eeuwen lang doorsneden was met prieden en krekken, een rijk microreliëf. De akkers werden doorgaans op de flanken van de hogere gedeeltes aangelegd. Op de toppen van kreekruggen en oeverwallen vindt men doorgaans de huizen, erven en ligt ook de kern van het verkavelingssysteem. Dit systeem liep uit op een restgeul, een plaats waar al van nature een ontwatering naar de zee bestond. Alle overige erf- en perceleringsslootjes waren verbonden met deze natuurlijke loop, die, indien de afvoer dreigde te verstopen, kunstmatig werd opgehouden. Het hele stelsel van erf- en perceleringssloten geeft een indicatie voor de infrastructuur van het Romeinse cultuurlandschap. In Het Kraaiennest wordt eens te meer duidelijk dat er geen sprake is van een rechthoekige Romeinse landindeling. Het grillige, natuurlijke patroon van de geultjes en prieden is steeds terug te vinden in de lokatie van woningen, akkers, land- en waterwegen.

Uit de sloten in de directe omgeving van de nederzettingen kwam het meeste vondstmateriaal te voorschijn. Afb. 6 laat twee kralen en een knikkertje zien van gebakken klei.

Niet alleen uit de Romeinse Tijd zijn bewoningssporen ontdekt. Ook werd de ligging van een 11e-eeuwse nederzetting, die al eerder in deze omgeving werd vermoed, beves-

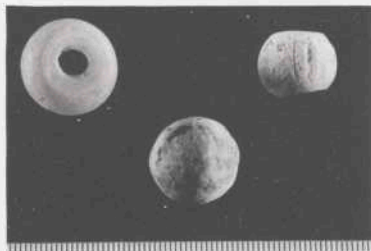

Afb. 5. Midden-Delfland 3: Het Kraaiennest in de Dorp- en Kralingerpolder. Op het overzicht zijn in zwart de opgravingsputten en de proefsleuven weergegeven, waarmee het gebied systematisch is verkend. Tek. IPP.

tigd. Verder werd er IJzertijd-aardewerk gevonden.

Een opmerkelijke vondst waren twee kuilen (afb. 7) met in elk een bronzen keteltje. De kuiltjes waren gelijkvormig en lagen geïsoleerd van de andere bewoningssporen. Een rituele functie kan niet worden uitgesloten. Van de ketels is slechts de bodem bewaard gebleven. Het is nog onzeker of ze uit de Romeinse Tijd dateren, of dat ze thuishoren in de Late IJzertijd. De bronzen keteltjes zijn de eerste grotere bronzen voorwerpen uit deze periode die in Midden-Delfland zijn gevonden.

In overleg met het Bureau Uitvoering, de Grontmij en aannemersbedrijf Verboon is afgesproken de documentatie van de archeologische sporen tijdens de grootscheepse ontgravingen

Afb. 6. Midden-Delfland 3: Dorp- en Kralingerpolder. Twee Romeinse kralen en een knik-kertje. Foto IPP

Afb. 7. Midden-Delfland 3: Dorp- en Kralingerpolder. Zeldzame vondst van twee kuilen met in elk daarvan een bronzen keteltje. Slechts de bodems zijn bewaard gebleven. Foto IPP.

gen zoveel mogelijk doorgang te laten vinden. De financiering van het onderzoek was mogelijk dankzij bijdragen van de Landinrichtingsdienst en de provincie Zuid-Holland.

IPP, Amsterdam

H. van Londen

Midden-Delfland 4: Schipluiden, Oostbuurtse weg (vindplaatsen 21.23 en 21.28) Aan de Oostbuurtse weg zijn door het IPP twee inheems-Romeinse boerderijen onderzocht. De eerste boerderij (vindplaats 21.23) was uitstekend geconserveerd en lag op een kunstmatig verhoogd platform. Het platform heeft een hoogte van ca 0,6 tot 1 m en is opgebouwd uit biezen, mest, boombast en plaggen. Het is zeer uitzonderlijk dat in dit gebied de organische resten nog zo goed zijn bewaard. Tijdens de Duinkerke III-overstromingsfase is het platform enigszins geërodeerd. De boerderijplaats ligt daarna nog als een klein eiland te midden van Middeleeuwse afzettingen. Door de Middeleeuwse overstroming is de boerderij zelf ook gedeeltelijk overspoeld. Dikke pakketten met Romeins vondstmateriaal zijn in de Middeleeuwse geulbedding aangetroffen. De aard van de vondsten doet vermoeden dat het om een boerderij uit de late 2e en 3e eeuw na Chr. gaat.

De tot nu toe verzamelde gegevens stammen uit proefsleuven, waarin de haardplaats, vlechtwanden en vloerlagen zijn aangesneden. In 1993 zal de boerderij in zijn geheel worden opgegraven en zal ook de vulling van de Duinkerke III-geul systematisch worden onderzocht.

De tweede vindplaats (21.28) langs de Oostbuurtseweg was minder goed geconserveerd. Zij was ontdekt tijdens de aanleg van een gasleiding door Midden-Delfland (zie Van den Broeke & Hagers 1991, 336-339). De restanten werden nu bedreigd door egalisatie en de aan-

leg van een waterbassin. Bij het proefonderzoek bleek dat de vindplaats sterk was aangetast door onderspoelingsprocessen in de veenondergrond en door de gasleiding die midden door het centrum was aangelegd. De aard en het verspreidingsbeeld van de vondsten doen vermoeden dat het gaat om een geïsoleerde boerderij uit de 2e of 3e eeuw na Chr. Sporen van een omliggend perceleringssysteem ontbreken.

Beide onderzoeken werden gefinancierd door de Landinrichtingsdienst en de provincie Zuid-Holland. Voor het onderzoek op vindplaats 21.28 werd bovendien een bijdrage ontvangen van de heer Hoogerbrugge.

IPP, Amsterdam

H. van Londen

Midden-Delfland 5: Schipluiden, Woudse Polder Op een terrein waar al eerder waarnemingen waren gedaan (zie Bult in Hallewas 1985, 353-354), werden opnieuw vondsten verzameld. In de uitgeworpen grond van een waterbassin lagen honderden fragmenten van aardewerk uit de Romeinse Tijd en enkele uit de Late Middeleeuwen. Van de overige vondsten zijn te noemen een gave langwerpige slijpsteen met lensvormige doorsnede, delen van enkele Romeinse dakpannen en een fragment van een pijparden beeldje. Dit laatste is waarschijnlijk een voorstelling van Venus Cnidia geweest (determinatie mw dr G.M.E.C. van Boekel, Nijmegen). De bijbehorende datering (eind 1e tot midden 2e eeuw na Chr.) sluit goed aan bij die van het Romeinse importaardewerk (determinaties mw drs M. Brouwer, Leiden).

IPL, Leiden

P.W. van den Broeke

Midden-Delfland 6: Vlaardingen, Aalkeet-Binnenpolder Het nalopen van de aanleg van sloten en de aanplant van een bos in het Vlaardinge en Maassluise deel van de Aalkeet-Binnenpolder leverde hoofdzakelijk verspreid Laat-Middeleeuws aardewerk op, alsmede concentraties vondsten op enkele al bekende vindplaatsen. Alleen in een geploegd plantvak langs de Maassluisdijk kwam een kleine concentratie aardewerk uit de Romeinse Tijd voor, merendeels bestaande uit importaardewerk. Het langwerpige verspreidingsbeeld van de vondsten boven een leidingsleuf doet echter vermoeden dat het materiaal niet uit de tot 40 cm diepe ploegvoor afkomstig is, maar al eerder van een dieper niveau omhoog was gebracht. Een grondboring naast de leidingsleuf gaf daarover echter geen uitsluitsel.

De vindplaats ligt in een gebied nabij de Maasmonding, waar in de Romeinse Tijd verscheidene woonplaatsen zijn aangelegd op geulruggen (vergelijk Bult 1983, speciaal figuur 10). De nieuw ontdekte vindplaats op de flank van zo'n rug vormt daarop geen uitzondering. De wirwar van geulruggen in de Aalkeet-Binnenpolder is ontstaan tijdens de Duinkerke 0-transgressiefase, maar een deel van de vorming eindigde pas in de Duinkerke I-fase (vergelijk Heinsbroek 1993a/b). Een kleidek uit de Duinkerke III-fase, dat naast de top van de kreekruigen nog ca 50 cm dik is, dekt het Romeinse bewoningsniveau af.

IPL, Leiden

P.W. van den Broeke

Naaldwijk: Honselersdijk De in de winter van 1991 gestarte opgraving in het wegtraac Verlengde Vogelaer in Honselersdijk werd in januari afgerond. Amateurarcheologen, verbonden aan het Westlands Centrum voor Streekhistorie en bijgestaan door de provinciaal assistent, verzamelden een groot aantal vondsten en brachten een gedeelte van een Romeinse nederzetting op de zuidelijke oeverwal van de Gantel in kaart. Het onderzoek in 1992 leverde ten opzichte van 1991 (zie de kroniek over 1991, 371-372) geen nieuwe inzichten op.

Rijnwoude/Koudekerk aan de Rijn Tijdens het afkleien voor de dakpanindustrie van een perceel op de noordelijke rand van de oeverwallen van de Oude Rijn in de Hondsdijkse polder werd door amateurarcheologen van de AWN-afdeling Rijnstreek aardewerk gevonden, dat duidde op bewoning in de Romeinse Tijd. Door middel van een noodopgraving, waarbij met name de leden van de AWN-Rijnstreek veel werk hebben verzet, is op het bedreigde perceel getracht hiervan zoveel mogelijk te documenteren. Uit het onderzoek bleek dat waarschijnlijk alleen de randzone van een inheemse nederzetting is aangesneden. Het grootste deel van de bewoning bevindt zich gelukkig nog buiten het inmiddels afgegraven perceel. Aangetroffen werden onder andere een aantal kavelsloten, die waarschijnlijk een huiserf hebben omgeven. In één van deze sloten lag een merkwaardige bodembedekking van plantaardig materiaal, waarschijnlijk bundels riet. De reden waarom deze op de bodem van de sloot zijn gelegd is nog niet duidelijk.

Rijswijk: spoorverbreding (Nederlandse Spoorwegen) De rapportage van de stichting RAAP over de archeologische waarden binnen het tracé van de gecombineerde aanleg van een spoortunnel en een spoorverbreding in de gemeente Rijswijk bevatte als belangrijkste conclusie dat voorafgaand aan het grondwerk op twee plaatsen aanvullend archeologisch noodonderzoek diende plaats te vinden. Deze opgravingen werden uitgevoerd door de ROB en financieel mogelijk gemaakt door de Nederlandse Spoorwegen.

De eerste opgraving betrof een mogelijke Romeinse nederzetting op de rand van de meest oostelijke strandwal ter hoogte van de spoorwegovergang aan de Van Vredenburgweg. Bij een kleine ontsluiting op deze lokatie was door de stichting RAAP een deel van een drieschepig huis uit de Romeinse Tijd ingemeten. In april van dit jaar werd deze onderzoekspuit uitgebreid. De resultaten waren echter nogal teleurstellend. Het gehele gebied rond de huisplaats bleek waarschijnlijk in de 17e of 18e eeuw tot op grote diepte vergraven te zijn. De meeste bewoningssporen uit de Romeinse Tijd, en mogelijk ook sporen uit de Late Middeleeuwen, zijn daarbij volledig verstoord. Er reste niet veel meer dan verspreide vondsten in secundaire context en de onderkanten van enkele diepere (?) kuilen. De plattegrond van het huis bleek de vrijwel enige herkenbare structuur op deze lokatie. Overigens reikten de paalgaten en greppels van dit huis niet veel dieper dan enige centimeters. Het onderzoek werd na korte tijd gestaakt.

Bij de tweede lokatie ging het eveneens om een nederzetting uit de Romeinse Tijd, maar nu gelegen in het veen-kleigebied op de grens tussen Rijswijk en Delft. In 1984 was door het IPP al een gedeelte van deze nederzetting opgegraven: het betrof toen het zuidoostelijk deel, gelegen in het Wilhelminapark ten zuiden van de spoorbaan. Bij de RAAP-kartering van dit jaar was gebleken dat de nederzetting zich ook nog ten noorden van de spoorbaan uitstrekte, gedeeltelijk in een zone die bij de spoorverbreding verloren zou gaan.

Omdat alleen de direct bedreigde strook (parallel aan de spoorbaan) werd opgegraven, kon ook nu geen compleet beeld van de nederzetting worden verkregen. Duidelijk is echter wel dat het gaat om een tamelijk groot complex, omgeven door kavelsloten. De bewoning strekt zich uit langs de rand van zavelige afzettingen die behoord hebben tot het stroomgebied van de Gantel. De overgang naar een laaggelegen gebied met zware klei-op-veenafzettingen wordt gemarkeerd door een brede sloot, die is voorzien van een palissade. Binnen de omsluiting door middel van sloten zijn diverse bewoningssporen ingemeten. De breedte van de te onderzoeken strook was echter onvoldoende om complete huisplaatsen te kunnen omvatten. De indruk bestaat echter dat de kern van de nederzetting onder de huidige spoor-

baan heeft gelegen en als vernietigd moet worden beschouwd. In een wat ruimer verband biedt het onderzoek echter belangrijke aanknopingspunten voor de analyse van het nederzettingpatroon in de Romeinse Tijd in West-Nederland. De intensivering van het archeologisch (nood-)onderzoek in het gebied ten zuid-oosten van Forum Hadriani, en speciaal rond Rijswijk-De Bult, maakt de nodige aanvullingen op het door Bloemers (1978) geschetste beeld voor deze regio nu zeer wel mogelijk.

In het kader van de spoorverbreding werden ten slotte ook nog op twee lokaties archeologische waarnemingen tijdens de uitvoering van werkzaamheden gedaan.

De assistent van de provinciaal archeoloog, F. Kleinhuis, volgde in mei, samen met de plaatselijke amateurarcheologen, werkzaamheden nabij de spoorwegovergang aan de Churchillaan. Het vermoeden bestond dat hier eventueel het kanaal van Corbulo het spoortracé zou kunnen kruisen. Aanwijzingen voor een gegraven waterloop werden echter niet gevonden.

In december werden door F. Kleinhuis de graafwerkzaamheden nabij de Tubasingel begeleid. Hier werd een enkele greppel van het verkavelingssysteem rond de inheemse nederzetting van Rijswijk-De Bult aangesneden en ingemeten.

Afb. 8. Schiedam: Polderweg. Benen pen met inscriptie MILITIS (lat. gen. *militus*). Mogelijk betekent dit dat de pen eigendom is geweest van een soldaat. Foto IPP.

Schiedam-Kethel: West Abtspolder (afb. 8) In het voorjaar van 1992 heeft het IPP het onderzoek naar de inheems-Romeinse nederzetting aan de Polderweg, dat sinds enige jaren uitgevoerd werd door leden van de AWN, afdeling Nieuwe Maas (zie hiervoor onder andere de De Graad 1990, 344; 1991, 348 en de kroniek over 1991, 372), voortgezet. De AWN had in de voorgaande jaren vier, zeer goed geconserveerde, elkaar deels overlappende, inheems-Romeinse huizen blootgelegd. In 1992 is aan de noord- en westzijde van de oorspronkelijke opgraving een uitbreiding gemaakt om de directe omgeving te onderzoeken. Aan deze kant zijn paalstructuren aangetroffen, die deel uit hebben gemaakt van hekwerken, waarbinnen vee kon worden gestald. In het paadje van een van de huizen naar deze buitenstalling zijn indrukken van runderhoeven waargenomen.

Aan de westzijde is een diep waterreservoir gevonden dat een schakel vormde tussen de bedding van de kreek en een slootje dat van de oeverwal het achterland in loopt. Deze vondst is om meerdere redenen bijzonder. Ten eerste is hiermee aangetoond dat in de kreek tijdens de bewoning water stond en dat tevens de huizen naast een waterweg hebben gelegen. Dit is van belang voor de interpretatie van de verkeersgeografische ligging van de nederzetting in haar (micro)regio. Gezien de diepte van het reservoir vloeide water uit de geul in het reser-

voir, dat diende om het slootje te voeden. Dit betekent dat bevoeiing nodig geacht werd in een periode die tot op heden vooral gezien werd als gekenmerkt door problemen op het gebied van vernatting en ontwatering. De analyse van grondmonsters uit het reservoir moet duidelijk maken of het water uit de kreek, dat het land werd ingeleid, brak of zoet is geweest. Het waterbassin en de sloot vormen zeer waarschijnlijk de westelijke begrenzing van het huiserf. Of hiermee ook daadwerkelijk de grens van de bewoning is bereikt moet nog blijken. Het reservoir is dichtgegooid met pluggen voordat het jongste huis is gebouwd. Haaks op de bovengenoemde sloot staat een aaneengesloten rij paaltjes met een onderbreking op de plaats van het slootje. De paaltjes maakten waarschijnlijk deel uit van een schutting, die als erfafscheiding kan hebben gediend.

In de noordwesthoek van de opgraving, buiten de beide erfafscheidingen, is een mogelijke wandgreppel samen met drie zeer zware palen gevonden. Deze zijn veel groter dan de palen die zijn gebruikt voor de vier opgegraven huizen. Het spoor is slechts ten dele blootgelegd, zodat de functie nog niet duidelijk is.

De conservering van organische resten is op deze vindplaats buitengewoon goed. Haardplaatsen, sloten en ophogingslagen zijn intensief bemonsterd voor pollen, zaden en insecten. Het hout is direct in het veld gedetermineerd. Voor de constructie van de huizen is voornamelijk es en els gebruikt, voor de erfafscheidingen bijna uitsluitend els. Mw P. van Rijn onderzoekt de mogelijkheden voor het construeren van een relatieve dendrochronologie van de essen op deze lokatie. Tot de opmerkelijke vondsten behoort een benen pennetje met daarop de inscriptie MILITIS, hetgeen betekent 'van de soldaat' (zie afb. 8).

Het archeologisch onderzoek zal verder moeten worden uitgebreid, aangezien de begrenzingen van de nederzetting nog aan geen enkele zijde zijn vastgesteld. De noord-, west- en zuidzijde worden bedreigd door de aanleg van een industrieterrein. Over de uiteindelijke bestemming, en dus ook over de mate van bedreiging, van het terrein aan de oostzijde van de opgraving bestaat nog geen duidelijkheid.

Het onderzoek in 1992 is gefinancierd door de firma Hoekloos (dankzij bemiddeling van de Gemeente Schiedam), door de provincie Zuid-Holland en door het IPP.

IPP, Amsterdam

H. van Londen

Spijkenisse: polder Oud Markenburch/Jeuugdgevangelis Gedurende het onderzoek in de voormalige polder Oud Markenburch naar sporen uit de Late IJzertijd (zie de afdeling Prehistorie) kwamen enkele graven uit de Romeinse Tijd aan het licht. Toekomstig gebruik als gronddepot maakte het noodzakelijk ligging, omvang en inhoud van het bedreigde deel van het grafveld nader te bepalen. Door financiële bijdragen van de gemeente Spijkenisse en de provincie Zuid-Holland konden de werkzaamheden worden uitgevoerd.

Het grafveld lag oorspronkelijk binnen het sedimentatiegebied van een verder naar het noorden in de polder gelegen geul. Op verschillende stratigrafische niveau's in een pakket zandige klei van ca 0,4 m dikte zijn graven aangetroffen. De hoogte van de sporen ligt tussen 0,86 en 1,20 m - NAP. De ondergrond bestaat uit kleiig zand dat tot de afzettingen van Duinkerke I kan worden gerekend.

De begrenzing van het grafveld is nog niet vastgesteld. Ten noorden en ten zuiden van de graven zijn weliswaar vondstloze trajecten geregistreerd, maar dergelijke 'gaten' komen in grafvelden vaker voor, onder meer in het nabijgelegen grafveld Spijkenisse-Hartel West (Döbken 1992). Naar het oosten liggen de afzettingen waarin vondsten verwacht kunnen worden zo hoog dat eventuele graven geheel in de bouwvoor opgenomen kunnen zijn.

In het westen ligt een Duinkerke III-kreek die zeker eroderend heeft gewerkt op het grafveld. Het gebied ten westen van deze geul is niet onderzocht.

Het onderzochte terrein leverde in totaal 20 crematie- en waarschijnlijk één inhumatiegraf op. Na verbranding werden de crematieresten ofwel zorgvuldig gescheiden van, ofwel te zamen met, de overige brandresten (waaronder soms bijgiften) verzameld en in een kuil gedeponereerd. In het laatste geval is de hoeveelheid verbrand bot in de grafvulling veelal opvallend klein. Afmetingen en vorm van de kuilinstek varieerden sterk. Opmerkelijk is het ontbreken van brandplaatsen, zoals die in het grafveld Hartel West veelvuldig tussen de graven zijn aangetroffen. Mogelijk zijn deze plekken, in tegenstelling tot de ingegraven grafkuilen, door fluviale erosie opgeruimd. Een andere mogelijkheid is dat de brandplaatsen zich buiten het eigenlijke grafveld bevinden.

In vier gevallen is meer dan gebruikelijke aandacht aan de begraving besteed. Eenmaal is de crematie centraal binnen een concentrische zodenstapeling geplaatst. Deze stapeling vormde echter geen heuvel, maar vulde een ronde ingraving met een diameter van ca 3,5 m. Drie bijzettingen konden met een kringgreppel (doorsnede 10-12 m) in verband worden gebracht. De menselijke resten lagen daarbij of in de greppel zelf, of in het door de greppel omsloten gebied. De laatste wijze van begraven ging eenmaal gepaard met het oprichten van een houten constructie, mogelijk een dodenhuis. Binnen de greppels is geen plagestructuur aangetroffen. Als grafheuvels aanwezig zijn geweest, dan kunnen ze als gevolg van de hoge ligging in de bouwvoor zijn opgenomen.

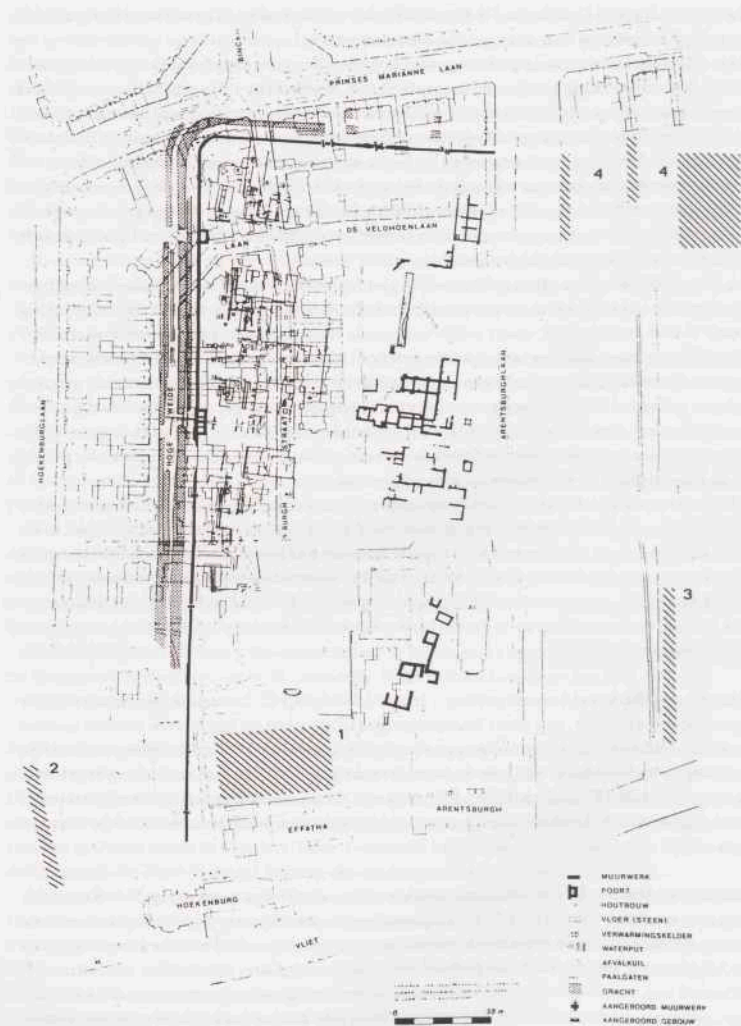
Onder de grafgiften bevinden zich voorwerpen van aardewerk en metaal. Een zeer voorlopige datering van het Romeinse importmateriaal duidt op gebruik van het grafveld in de laatste helft van de 2e en de eerste helft van de 3e eeuw na Chr. Chronologisch lijkt het grafveld aan te sluiten bij dat van Hartel West, waar het merendeel van de graven in de periode 50 tot 200 na Chr. te plaatsen is. Wellicht is het grafveld Hartel West geleidelijk buiten gebruik geraakt en is men daarna de doden op de nieuw ontdekte begraafplaats bij gaan zetten.

Boor, Rotterdam

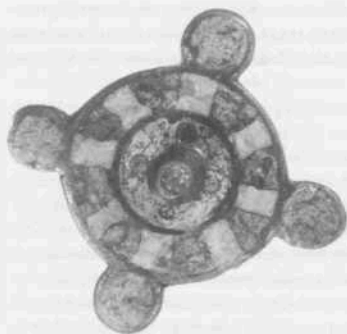
J.M. Moree

Valkenburg: Marktveld en omgeving In april werd door G. Lenslink, geassisteerd door de provinciaal assistent, een korte boorcampagne uitgevoerd op het terrein van het marine vliegveld Valkenburg. Deze campagne was er één in een hele reeks die tijdens en sinds de opgravingen op het Marktveld (zie de kronieken over 1985-1988) met een zekere regelmaat zijn uitgevoerd (zie Lenslink 1990). Het doel van dit onderzoek is een gedetailleerd beeld te verkrijgen van de landschappelijke ontwikkeling in een bredere zone rond het opgravingsterrein.

Valkenburg: Dorp In het centrum van het dorp, direct ten zuiden van het Romeinse castellum, werden voor het vierde achtereenvolgende jaar door de provinciaal assistent de rioleringswerkzaamheden gevolgd. In dit laatste jaar werden vooral waarnemingen gedaan in de Middenweg, die het tracé van de Romeinse weg kruist. Direct ten zuiden van het castellum bleken nog veel intacte resten van Romeinse bewoning onder het straatniveau bewaard te zijn gebleven, onder andere in de vorm van liggende houten balkenfunderingen. Verder naar het zuiden, nabij de Marinus Poststraat, werden nauwelijks vondsten aangetroffen, mogelijk is hier een deel van de Romeinse Rijnsoever in de post-Romeinse Tijd weggeërodeerd.

Afb. 9. Voorburg; Arentsburg. Overzichtsplattegrond van Forum Hadriani met daarop gearceerd aangegeven de plaatsen (nr. 1-4) waar in 1992 aanvullend archeologisch onderzoek heeft plaatsgevonden. Tek. ROB.

Afb. 10. Voorburg: Arentsburg. Geëmailleerde schijffibula, gevonden bij de opgravingen in 1992. Datering ca 2e eeuw na Chr. Foto ROB.

Voorburg: Arentsburg (afb. 9-10) In 1992 is door de ROB op vier lokaties nabij Park Arentsburg archeologisch onderzoek uitgevoerd. Op twee plaatsen ging het hierbij om kleinschalig waarderend onderzoek door middel van proefsleuven in verband met de geplande uitbreiding van het archeologisch monument. Op twee andere plaatsen betrof het een combinatie van waarderend onderzoek en noodopgravingen. De diverse onderzoekingen werden mede mogelijk gemaakt door de medewerking van de gemeente Voorburg, de provincie Zuid-Holland, de Grontmij en de directie van het Diaconessen-ziekenhuis Voorburg. In chronologische volgorde volgen hier korte verslagen van achtereenvolgens:

1. De archeologische begeleiding van de bodemsanering op het speelterrein van het doven-instituut Effatha. Hier moest verontreinigde bovengrond tot op wisselende diepte worden afgegraven en afgevoerd. De afgraving werd begeleid door provinciaal assistent F. Kleinhuis. Na de afgraving zijn in het midden van het speelterrein enkele proefsleuven gegraven. De conclusie van het onderzoek luidde dat de Romeinse niveaus ter plaatse met een dusdanig dikke post-Romeinse zandlaag waren afgedekt dat de bodemsanering niet- of nauwelijks invloed heeft gehad op de aanwezige archeologische resten. Deze resten bevonden zich op ca 1,2 m onder het huidige maaiveld en zijn van bijzonder goede kwaliteit. Het gaat hierbij om het gebied dat door Holwerda als het havengedeelte van Forum Hadriani wordt omschreven. Het gaat voornamelijk om kleiafzettingen die tegen de oostelijke helling van de strandwal uitwigen. Bij het proefonderzoek van dit jaar is een merkwaardig patroon van brede, diepe sloten vastgesteld, die rechthoekige percelen lijken te omsluiten. Op de percelen zijn grondsporen (paalgaten) herkend. Dit niveau wordt afgedekt door een diep-zwarte bewonings- of egalisatielaag, die zeer veel vondsten bevat. Het terrein komt op grond hiervan zeker in aanmerking voor blijvend behoud door middel van wettelijke bescherming.
2. Het waarderingsonderzoek door middel van proefsleuven op het terrein van het voormalige landhuis Hoekenburg ten zuiden van Arentsburg. Omdat er geen informatie bestond over archeologische resten direct buiten de muren van Forum Hadriani werd een proefsleuf gegraven in het park Hoekenburg, op enkele tientallen meters afstand van de zuidelijke (stads)muur. Romeinse grondsporen werden hier niet aangetroffen, wel enkele losse vondsten. De funderingen van het huis Hoekenburg (in aanleg in ieder geval 16e eeuw)

bleken echter nog volledig intact onder de bouwvoor aanwezig. Deze constatering (versterkt door het rijke begeleidende vondstmateriaal) maakt dat ook dit terrein, maar om heel andere redenen dan in eerste instantie vermoed, in aanmerking komt voor blijvend behoud en bescherming.

3. Het waarderingsonderzoek door middel van proefsleuven op het terrein van het Diaconessenziekenhuis. De noordelijke begrenzing van Forum Hadriani is nooit met zekerheid vastgesteld. In de jaren zestig waren bij de bouw van het Diaconessen-ziekenhuis Romeinse bewoningssporen aangetroffen. Over de aard en uitgestrektheid van deze sporen en over een eventuele relatie met de Romeinse stad bestond echter geen duidelijkheid. Met toestemming van de directie van het ziekenhuis kon in de tuin grenzend aan de Vliet een smalle proefsleuf worden gegraven. Afgedekt door een dikke laag jongere afzettingen werden ook hier intacte Romeinse bewoningsniveau's aangetroffen. De grondsporen bestonden, voor zover waarneembaar in de smalle sleuf, uit greppels die overwegend dezelfde richting hadden als de oriëntatie van de houtbouw in Holwerda's opgraving aan de zuidwestzijde van de stad. Onder het vondstmateriaal bevonden zich opvallend veel fragmenten van bouwmetaal, waaronder dakpannen met de stempels CGPF (Classis Germanicae Piae Fidelis, de Nederrijnse vloot). De conclusie met betrekking tot het terrein van het Diaconessen-ziekenhuis moet dan ook luiden, dat de ondiep gefundeerde en niet onderkelderde delen zeker in aanmerking komen voor blijvend behoud en bescherming.
4. Het waarderingsonderzoek door middel van proefsleuven op het zogenaamde trapveld en kleinschalig noodonderzoek ter plaatse van het toekomstige wijkcentrum aan de Fontijnburglaan. Op het trapveld ten noordwesten van het park Arentsburg heeft al in de jaren tachtig onderzoek door middel van proefsleuven plaatsgevonden. Amateurarcheologen van de Archeologische werkgroep Voorburg (AWV), op zoek naar het verloop van de westmuur en gracht(en) van Forum, hebben destijds diverse grondsporen ik kaart gebracht. Dit jaar zijn daar ter controle enkele smalle proefsleuven aan toegevoegd. De kwaliteit van de grondsporen is over het algemeen niet al te best omdat het terrein, waarschijnlijk in de 17e eeuw, bijna 1 m is afgegraven. Toch bevat het nog vele sporen en uitbraaksleuven, die duiden op intensieve Romeinse bewoning, waaronder vrijwel zeker steenbouw. De interpretatie van enkele van de in de proefsleuven aangetroffen sporen als resten van de Romeinse muur en de gracht rond Forum Hadriani blijft een moeilijk probleem. Enerzijds bevinden deze resten zich ter hoogte van de erfscijding tussen de achtertuinen van de huizen langs de Prinses Mariannelaan en het trapveld, waardoor de ruimte voor waarnemingen zeer beperkt is, anderzijds zijn de sporen zo ondiep (en plaatselijk zelfs geheel verdwenen), dat alleen door het vrijleggen van grotere vlakken een coherent beeld kan ontstaan.

Iets van dat gezochte samenhangende beeld, zij het wederom te midden van zware recente verstoringen, kwam naar voren uit het noodonderzoek op de lokatie van het toekomstige wijkcentrum aan de Fontijnburglaan, in het uiterste noordwesten van het trapveld. De belangrijkste ontdekking was een langgerekte ononderbroken greppel, die eenzelfde oriëntatie had als de houten huizen in Holwerda's opgraving in het zuidwest-deel van Forum Hadriani. Met een beetje goede wil kan deze greppel zelfs verbonden worden met één van de greppels in de tuin van het Diaconessen-ziekenhuis (zie onder 3). Deze oriëntatie wijkt, zoals bekend, iets af van het verloop van de door Holwerda gereconstrueerde stenen muur en (dubbele) gracht. De greppel langs de Fontijnburglaan buigt nabij de achtertuinen van de huizen langs de Prinses Mariannelaan om in zuidelijke richting. Aansluiting op de waar-

nemingen van de gracht verder zuidelijk op het trapveld en vervolgens op één van Holwerda's grachten is voorstelbaar, maar geenszins bewezen. Of de in de opgraving van dit jaar aangetroffen greppel ook werkelijk de bodem van een (spits-)gracht is geweest is evenmin zeker. Gezien de diepte van de 17e-eeuwse afgraving van het terrein moet de greppel, gerekend vanaf het oorspronkelijke Romeinse maaiveld, echter wel ten minste 1,5 m diep en enkele meters breed zijn geweest.

Een tweede constatering was dat deze eventuele gracht zeker niet de uiterste begrenzing van alle bewoning in Forum Hadriani heeft gevormd. Twee Romeinse tonputten, die gewoonlijk op erven van woonhuizen hebben gelegen, zijn aangetroffen ten noorden van de gracht. Deze vondsten zijn in overeenstemming met de waarnemingen op het terrein van het Diaconessen-ziekenhuis in de jaren zestig en dit jaar. Ook daar zetten de bewoningsspooren zich voort ten noorden van de gracht of greppel. De twee tonputten die dit jaar zijn gevonden lijken overigens van vrij late (3e-eeuwse) datum. Indien de dit jaar gevonden greppel toch het restant blijkt te zijn van één van de stadsgrachten, maar hiervoor is het overtuigende bewijs nog niet geleverd, dan zou er wellicht een nieuw element toegevoegd kunnen worden aan de discussie omtrent de stedelijke ontwikkeling van Forum Hadriani. De vraag doet dan op of er niet sprake kan zijn geweest van twee ommuringen, of liever van een oudere omwalling met gracht die behoord heeft bij en dezelfde oriëntatie had als Holwerda's houtbouw en een latere, stenen muur met gracht die in oriëntatie daar iets van af week. Of is het eenvoudiger te concluderen dat de ommuring gewoonweg niet volledig rechthoekig is geweest?

Forum Hadriani laat als Romeinse stad in ieder geval nog vele vragen ter beantwoording open. Ook voor het noordelijk deel van de stad geldt dat wat nog rest het beste voor toekomstige generaties bewaard kan blijven. De enige gerechtvaardigde volgende stap is die van bescherming als archeologisch monument.

Middeleeuwen en later

Albrandswaard: Polder Albrandswaard Een veldverkenning, uitgevoerd tijdens de schouw van het waterschap IJsselmonde, leverde twee vindplaatsen op met vondstmateriaal uit respectievelijk de 12e-13e en de 17e eeuw. Op de eerste vindplaats ging het voornamelijk om Pingsdorf, Andenne, kogelpot, blauwgrijs gesmoord en rood aardewerk. De tweede vindplaats ligt aan de Albrandswaardse dijk, aan de westkant van de boezem.

BOOR, Rotterdam

M.C. van Trierum

Binnenmaas: Puttershoek De leidingstrook van een transportleiding van Shell-Chemie over het terrein van het beschermde archeologische monument Duivestein ten oosten van Puttershoek, werd onder supervisie van de ROB ontgraven. Hierbij heeft geen aantasting van de archeologische waarden plaatsgevonden.

Bodegraven: Nieuwerbrug Tussen Nieuwerbrug en Woerden liggen de redelijk onaangestaste resten van een commanderie van de Malthezer Orde. Door aanpassing van een bocht in een lokale doorgangsroute moest een deel van de sloot, die het restant van de voormalige gracht rond het terrein is, worden verlegd. Nadat in overleg met de gemeente Bodegraven in 1991 de plannen zodanig waren aangepast dat schade aan het bodemarchief zoveel moge-

lijk beperkt bleef, werd dit jaar door amateurarcheologen van de AWN, afdeling Rijnstreek, en de archeologische vereniging Golda het grondwerk voor de nieuwe weg zo goed mogelijk gevolgd. Bij de werkzaamheden kwam onder andere een deel van de grachtbeschoeiing tevoorschijn.

Brielle: Dijkstraat Bij grondwerkzaamheden op een terrein aan de Dijkstraat werden funderingsresten en twee beerputten aangesneden. De inhoud van de putten is door de heer C.J. Herweijer (Brielle) gescheiden geborgen; de dateringen liggen respectievelijk rond het einde van de 16e en het begin van de 17e eeuw. Voorts is van het gehele terrein nog divers ander materiaal verzameld.

BOOR, Rotterdam

M.C. van Trierum

Delft: Schutterstraat Bij de aanleg van rioleringen in de Schutterstraat is over een afstand van 26 m een fundering met een breedte van 1,1 m aangetroffen. Het baksteenformaat (? x 14 x 7 cm) wijst op een datering na de 2e helft van de 14e eeuw. In het oosten maakt deze funderingsleuf een haakse hoek in noordelijke richting. Er zijn geen aanwijzingen dat er gebouwen tegen de muur hebben gestaan. Mogelijk is het de fundering geweest van de zuidelijke tuinmuur van het Maria Magdalenaklooster, dat sedert de pestepidemieën van 1557-1558 dienst heeft gedaan als pesthuis. Ten zuiden van de muur, dus buiten het eigenlijke kloosterterrein, kwamen direct onder het maaiveld zeven kuilen aan het licht, die als massagraf hebben dienst gedaan. Dit grafveld strekt zich uit tot onder de bebouwing langs de Pluympotsteeg.

De grafkuilen zijn rechthoekig van vorm, N-Z gericht en bevatten tot maximaal 30 lijken. De lichamen zijn globaal O-W georiënteerd neergelegd, vaak in alternerende richting en soms in drie lagen boven elkaar. Sommige individuen liggen in een grafkist, anderen zijn zonder kist, maar mogelijk wel in een doek gewikkeld, begraven. In totaal zijn ca 100 begravingen in situ aangetroffen en zijn in een knekelkuil nog eens de resten van ca 100 andere individuen gevonden. Door de beperkte tijd die voor het onderzoek beschikbaar was, zijn niet alle skeletten geborgen.

Slijtagesporen aan de snijtanden als gevolg van pijproken dateren de begravingen vanaf omstreeks 1600. Het ontbreken van individuele grafkuilen toont aan dat het terrein niet als regulier kerkhof is gebruikt, maar wijst eerder op een soort noodbegrafplaats. De pest komt daarbij als meest waarschijnlijke doodsoorzaak in aanmerking. Het pesthuis was immers tot 1654 in het voormalige Maria Magdalenaconvent gevestigd. Concreet kan gedacht worden aan de pestepidemie van 1624, die in Delft vele slachtoffers heeft geëist.

Gemeente Delft, sectie Monumenten en Archeologie

E.J. Bult

Delft: Bagijnhof 114 en 118 Tijdens verbouwings-, restauratie- en herinrichtingswerkzaamheden is op deze lokaties enig archeologisch onderzoek verricht. De aangetroffen funderingsresten en beerputten stamden voornamelijk uit de 17e en 18e eeuw. Een beerput moet enige jaren geleden al door illegale schatgravers zijn leeggehaald.

Gemeente Delft, sectie Monumenten en Archeologie

E.J. Bult

Delft: Markt Tijdens een manifestatie op de Dag van de Bodem, gehouden op de Markt, zijn als demonstratie door het Bureau de Straat enige grondboringen midden op het plein verricht. Bij één van deze boringen kwam van een diepte van 2,4 m onder het straatniveau

een scherfje Pingsdorf-aardewerk tevoorschijn. Deze toevalstreffer maakt het waarschijnlijk dat op deze plaats al in het midden van 12e eeuw bewoning is geweest.

Gemeente Delft, sectie Monumenten en Archeologie

E.J. Bult

Delft: Binnenwatersloot 21 Tijdens verbouwwerkzaamheden is een onderzoek ingesteld naar de funderingen in het 12,55 bij 5,1 m grote pand. De begane grond is te verdelen in een voor- en achterraimte. Voor de westmuur in de achterkamer is een 2,8 m brede schouw aangetroffen die in verband is gemetseld met een oudere fundering die onder de huidige zijmuur ligt. Fundering en schouw dateren op grond van het steenformaat (22,5 x 10,5 x 5 cm) uit de 2e helft van de 15e eeuw. Later is de schouw verplaatst naar de oostelijke zijmuur van de achterkamer. Deze schouw is wel tegen de huidige zijmuur gemetseld.

In de achterkamer zijn twee vloerniveaus en een half verdiepte kelder aangetroffen. De ingang bevindt zich aan de oostzijde. Mogelijk liep tussen de kelder en de oostelijke zijgevel oorspronkelijk een gang. Later is deze gang naar de westelijke zijgevel verplaatst, waar ze in de voorste ruimte nog steeds aanwezig is.

In de tuin zijn ter hoogte van de achterdeur van het pand en verder achterin, nabij de Smitssteeg, nog twee waterputten van ijsselsteentjes gevonden.

Gemeente Delft, sectie Monumenten en Archeologie

E.J. Bult

Delft: Wijnhaven 4 Voorafgaand aan een ingrijpende verbouwing werd een uitgebreid archeologisch onderzoek verricht in dit pand en de erachter gelegen tuin. Het pand meet 18 x 5,5 m en is verdeeld in drie vertrekken: voorhuis, tussen- en achterkamer. In het voorhuis bevond zich tegen de voorgevel een 17e-eeuwse kelder, waarachter een waterput was ingegraven. De ingang tot de kelder is drie maal gewijzigd en verplaatst naar een later aangelegde gang langs de zuidzijde van het huis.

Oorspronkelijk is het voorhuis korter geweest (10 m in plaats van 11,2 m nu). De oude achtermuur was nog onder de vloer herkenbaar. Midden in zowel het voor- als het achterhuis zijn haarden aangetroffen. Deze haarden zijn in de loop der tijd met de bijbehorende vloeren enige malen opgehoogd. In het voorhuis waren naast de haard twee laat-14e of 15e-eeuwse aspten ingegraven. De aspten en de bijbehorende haarden moeten tot één of meerdere houten voorgangers van het huidige stenen huis worden gerekend. Gezien de centrale ligging van deze haardplaatsen moeten de zijwanden van de houten voorganger(s) vermoedelijk op dezelfde plaats gestaan hebben als de huidige zijmuren van het pand. Dit betekent dat de kadastrale indeling hier de laatste 600 jaar niet wezenlijk is veranderd. Een (laat-)15e-eeuwse aspot die bij een schouw tegen de noordmuur werd gevonden, behoorde wel bij het stenen huis.

Een zoekleuf over de lengterichting van het pand en de tuin wees uit dat de ophoging van het maaiveld tot de huidige hoogte van 1,5 m + NAP in meerdere fasen is verlopen. Onder het voorhuis (tot in de achterkamer) ligt de vaste grond op ca 1,3 m - NAP, in de tuin op ca 1,8 m - NAP. De ophoging in en onder het voorhuis bestaat uit enkele lagen schone klei, die vermoedelijk beschikbaar kwam bij het graven van de Wijnhaven. Deze lagen zijn gescheiden door dunne humeuze bandjes. Vanaf 0,4 m + NAP komen vuile, humeuze kleilagen (loopvlakken) voor, waarin de verschillende haarden zijn aangetroffen. Vanaf de tussenkamer richting de tuin neemt de dikte van de schone kleilagen af en beginnen de vuile, mesthoudende lagen met nederzettingsafval al op 0,6 m - NAP. Deze ophogingen hebben plaatsgevonden vanaf het einde van de 12e tot het begin van de 15e eeuw. Nadien is er nauwelijks meer opgehoogd.

Uit de ophogingen valt op te maken dat de huidige, langgerekte terp-ophoging tussen de Oude Delft en de Wijnhaven-/Hypolytusbuurt niet als één, individuele terp is ontstaan, maar dat verschillende huisterpen geleidelijk aan elkaar 'gegroeid' zijn.

Gemeente Delft, sectie Monumenten en Archeologie

E.J. Bult

Delft: Tramlijn, tracé Prinses Irenetunnel Tijdens grondwerkzaamheden ten westen van de Prinses Irenetunnel zijn menselijke beenderen, afkomstig van meerdere individuen, aangetroffen in geroerde grond. De datering van de erbij gevonden aardewerkfragmenten en pijpkeppen duidt erop dat de beenderen mogelijk uit de 17e of 18e eeuw dateren. Archiefonderzoek heeft uitgewezen dat op de plaats van de huidige Prinses Irenetunnel een begraafplaats van in Delft gevestigde Engelse lakenhandelaars heeft gelegen. Deze hadden zich verenigd tot Merchant Adventurers, die van 1621 tot 1634 Delft als stapelplaats hadden. Na 1640 komen deze lieden in Delft niet meer voor. De beenderen zijn waarschijnlijk afkomstig van dit Engelse kerkhof, dat bij de aanleg van de spoortunnel zal zijn vergraven. Grond en botten zullen daarbij over de directe omgeving verspreid zijn geraakt.

Gemeente Delft, sectie Monumenten en Archeologie

E.J. Bult

Afb. 11. Dirksland: Nieuwstraat. Vrijwel gaven leren schoen uit het begin van de 18e eeuw. Foto De Motte.

Dirksland: Nieuwstraat 3-5 (afb. 11) Het in de vorige kroniek (blz. 375) abusievelijk vermeldde archeologische onderzoek in Dirksland vond in werkelijkheid in februari 1992 plaats. Zoals gezegd had het onderzoek ten doel de staat van het bodemarchief binnen de dorpskern vast te stellen. Van de Vereniging De Motte werd het volgende verslag ontvangen.

In enkele proefsleuven, die met behulp van een door de gemeente Dirksland gefinancierde kraan werden getrokken, kwamen twee beddingen van waterlopen tevoorschijn. Het bochtige karakter en het ontbreken van schopsteken doen vermoeden dat het hier restanten van natuurlijke krekken betreft.

Het gors van Dirksland, dat in 1415 definitief werd bedijkt, waterde oorspronkelijk via krekkenstelsels af in de omringende rivierarmen. De hoofdkrekken, waarvan de Brede Goye en het verlengde daarvan, de Smalle Goye, langs de zuidkant van Dirksland slingerden, hadden beide een netwerk van vertakkingen. De aangesneden krekjes zullen hiervan deel uitmaken hebben.

Na de inpoldering in 1415 werd hun afwateringsfunctie deels opgeheven, mede doordat ze midden in de nederzetting Dirksland kwamen te liggen. Een dikke laag modder op de bodem en de aanwezigheid van veel plantenresten tonen aan dat de stroomsnelheid gaandeweg was afgenomen. Botafval, leer- en aardewerkresten en ander huisafval kwamen in de opvulling terecht. De oudste datering van de vulling valt in het eerste kwart van de 15e eeuw. Opvallend is het vrijwel geheel ontbreken van steengoed en het geringe aantal scherven van

blauwgrijs gesmoorde waar onder het aardewerk. Veel roodbakend aardewerk heeft een slib versiering. Teruggevonden zijn onder andere waterkannen, kookpotten, koekepannen, spitschotels, schenkkannetjes en borden. Verrassend was de vondst van het blad van een koperen schuimspeen, die samen met een forse, slib- en kamversierde waterkan werd aangetroffen. Zij behoren tot de oudste fase. Het aantal hondekaken dat uit de 15e-eeuwse niveaus werd geborgen, was opvallend groot. Een stortplaats van aardewerk uit de 2e helft van de 16e eeuw vormde een welkome aanvulling op de kennis van het gebruikskeramiek uit deze periode.

Het terrein, dat volgens de kadastrale minuut van 1825 nog onbebouwd was, noemt men in de volksmond 'De Lange Mispit'. Het wordt omsloten door de Nieuwstraat, de Winterstraat, het Achterdorp en de Zomerstraat. Geheel onverwacht werd nog een forse welput blootgelegd. Deze had een doorsnede van 1,2 m, een wand van gestapelde bakstenen en reikte tot 3,6 m beneden het straatniveau. De weinige mobiele vondsten, waaronder een gavelen schoen uit de 18e eeuw, dateren de put kort voor 1700. Gezien z'n centrale ligging is hij wellicht gebruikt voor de gemeenschappelijke watervoorziening.

Tot slot kan vermeld worden dat de gemeente Dirksland, als tastbare herinnering aan deze proefopgraving, de parkeerplaats de naam De Welle heeft gegeven.

Oudheidkundige Vereniging De Motte

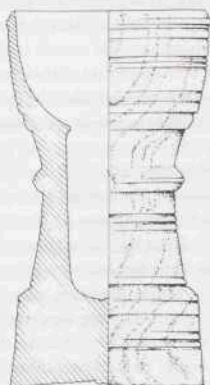
R. Olivier

Dordrecht: voormalig Rooms-Katholiek Ziekenhuis (afb. 12-14) Met hulp van leden van AWN-afdeling Lek en Merwestreek is getracht zicht te krijgen op de graaactiviteiten op het terrein van het voormalige Rooms-Katholiek Ziekenhuis, omsloten door de Grote Kerksbuurt, de Houttuinen, de Schuitemakerstraat en de Vleeshouwerstraat. Gebleken is dat met zeer grote regelmaat schatgravers het terrein hebben afgezocht. Plaatselijk zijn de bovenste meters van het terrein systematisch doorgraven. Hierbij zijn zeer vele, vaak zeer belangwekkende vondsten gedaan, die voor een deel illegaal verhandeld zijn. Een ander deel van de vondsten werd langs verschillende kanalen ter documentatie aangeboden. Deze vondsten stammen over het algemeen uit de 15e en 16e eeuw. De diepere, oudere niveaus lijken op dit moment nog steeds grotendeels onaangetast.

Plaatselijk is echter zeker dieper gegraven en is de ondergrond tot op grote diepte verstoord. Op korte afstand van de bestaande bebouwing aan de Grote Kerksbuurt konden funderingen van muren worden waargenomen, waarvan de onderzijden zich op ca 4 m onder het maaiveld bevinden. Gezien de baksteenformaten moeten deze panden uit de 13e of 14e eeuw stammen. Opvallend was dat op deze plaats 12e- en 13e-eeuwse Paffrath en kogelpot-

Afb. 12. Dordrecht: RKZ-terrein. Aardewerk daterend uit het einde van de 15e eeuw, gevonden in een beerput. Foto ROB.

Afb. 13. Dordrecht: RKZ-terrein, Houten kelk of drinkbeker gevonden in dezelfde beerput als de voorwerpen van afb. 12. Datering einde 15e eeuw. Foto en tek. ROB.

fragmenten vermengd met 14e- en 15e-eeuwse aardewerkfragmenten dicht onder de oppervlakte lagen. Vanaf het midden van het terrein hellen de Middeleeuwse stortlagen scherp af. Richting de Nieuwe Haven schijnen tot op 7 m onder het maaiveld vondsten uit het midden van de 13e eeuw te zijn gedaan.

Indien de gemeente Dordrecht niet bereid is haar verantwoordelijkheid voor het eigen historisch erfgoed te dragen, moet gevreesd worden dat de nog resterende intacte delen van het bodemarchief op deze plaats door de nieuwbouwwerkzaamheden ongezien vernietigd zullen worden. Een kleine selectie van de vondsten is terug te vinden in afb. 12, 13 en 14.

AWN, Lek en Merwestreek/ROB

C. van der Esch

Dordrecht: Groenmarkt Op verzoek van de provinciaal archeoloog werd door AWN-afdeling Lek en Merwestreek een beerput opgegraven achter een pand op de Groenmarkt. Deze put vormde een bedreiging voor de geplande restauratiewerkzaamheden.

Afb. 14. Dordrecht: RKZ-terrein. Twee van de vele met de metaaldetector gevonden lood/tinnen religieuze (pelgrims-) insignes. Links: Calvarievoorstelling; Christus met links Maria Magdalena en rechts Johannes de Evangelist, hoogte 57 mm. Datering 13e eeuw. Foto C.van der Esch. Rechts: rond pelgrimsinsigne met bovenin Christus tussen Maria en Johannes en onder Maria en kind tussen Petrus en Paulus, hoogte 105 mm. Herkomst mogelijk Aken, datering 14e eeuw. Foto ROB.

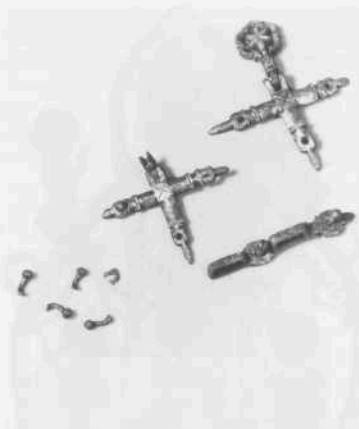
Gouda: Patersteeg (afb.15) Door de Oudheidkundige Vereniging Golda werd een opgraving uitgevoerd aan de Patersteeg. Bij dit onderzoek zijn de tot nu toe oudste aanwijzingen voor bewoning binnen de stad Gouda aangetroffen. Het betreft een ophogingslaag op een diepte van meer dan 2 m onder het maaiveld waaruit aardewerk en enkele metaalvondsten werden geborgen, die teruggaan tot de 12e of het begin van de 13e eeuw (zie ook onder Nieuw-Lekkerland). Dat is geruime tijd voordat Gouda, in 1272, stadsrechten kreeg.

Bron: *Jaarverslag Archeologische begeleidingscommissie Gouda 1992*

Gouda: Oosthaven Voor de start van de herbestratingswerkzaamheden werd door de Oudheidkundige Vereniging Golda een klein onderzoek ingesteld naar de Middeleeuwse havensluis. Hierbij kwamen ook resten van de Middeleeuwse stadsmuur tevoorschijn.

Bron: *Jaarverslag Archeologische begeleidingscommissie Gouda 1992*

Gouda: Goverwelle Leden van de Oudheidkundige Vereniging Golda ontdekten en verkenden een Laat-Middeleeuwse huisterp bij de spoorlijn Gouda-Woerden. In aansluiting op de eerdere vondst van een verhoogde woonplaats in de Oostpolder van Schieland kon be-

Afb. 15. Gouda: Patersteeg. Verguld koperen kistbeslag, stammend uit de 13e eeuw of eerder. Foto Golda.

langrijke informatie over de ontginningsgeschiedenis van de regio Gouda worden verzameld.

Bron: *Jaarverslag Archeologische begeleidingscommissie Gouda 1992*

Giessenlanden In het kader van het archeologisch vooronderzoek in het tracé van de Betuwelijn door de Stichting RAAP werden in deze gemeente twee Middeleeuwse nederzettingen ontdekt. Eén daarvan is nogal aangetast, de andere lijkt nog vrijwel gaaf. De oudste van deze twee woonplaatsen dateert mogelijk uit de Vroege Middeleeuwen (9e eeuw).

's-Gravenhage: Spui De Haagse werkgroep van de AWN heeft in het voorjaar een onderzoek uitgevoerd in de voormalige kosterswoning aan de Nieuwe Kerk, Spui 173 (zie Kempenaar 1992). Dit onderzoek werd mogelijk gemaakt door de medewerking van de eigenaresse van het pand, Stadsherstel Den Haag en Omgeving. Ondanks alle beperkingen die in pandige opgravingen nu eenmaal bemoeilijken, kon worden vastgesteld dat de vroegste bebouwing hier in de eerste helft van de 15e eeuw is ontstaan.

Gemeente 's-Gravenhage, afdeling archeologie V.L.C. Kersing, J.R. Magendans

's-Gravenhage: Bierstraat en St. Jacobstraat (afb. 16) In september is een waarneming gedaan in de panden St. Jacobstraat 5 en 7; in de maanden oktober en november is vier weken onderzoek gedaan in de Bierstraat ter hoogte van de nummers 18 en 20. Op beide lokaties werden gedetailleerde gegevens verzameld over de vroegste stedelijke bewoning, die hier aan het einde van de 16e eeuw begint. Met name op de lokatie aan de Bierstraat was het vondstmateriaal over het algemeen van goede kwaliteit.

Gemeente 's-Gravenhage, afdeling archeologie V.L.C. Kersing, J.R. Magendans

Heerjansdam: Polder Het Buitenland of De Lage Nes De heer C. Middelham (Dordrecht) meldde een vindplaats met aardewerk uit de 11e-12e eeuw. Het vondstniveau met voornamelijk Pingsdorf en Paffrath aardewerk bevindt zich tussen 0,8-1,1 m beneden het

Afb. 16. 's-Gravenhage. De opgraving op de hoek van de Bierstraat en de Aprochestraat, gezien naar het Spui. Foto gemeente Den Haag, dienst Stadsbeheer, afdeling Archeologie.

maaiveld en ligt op klei. Klastisch materiaal dat tot aan het maaiveld reikt, dekt de vindplaats af. Voorts bevatte het terrein twee fragmenten Romeins import-aardewerk: rood en blauwgrijs. Uit een geulvulling die het Middeleeuwse niveau versneed kwam een Badorf-fragment. De vindplaats is ontdekt tijdens de aanleg van de randweg ten zuiden van Heerjansdam en ligt ca 150 m uit de voormalige ringdijk.

Bij de aanleg van dezelfde randweg werd ongeveer 80 m uit de voormalige ringdijk een vindplaats ontdekt met aardewerk uit voornamelijk het einde van de 13e eeuw. Voorts is bot, metaal en een maalsteen gevonden.

BOOR, Rotterdam

M.C. van Trierum

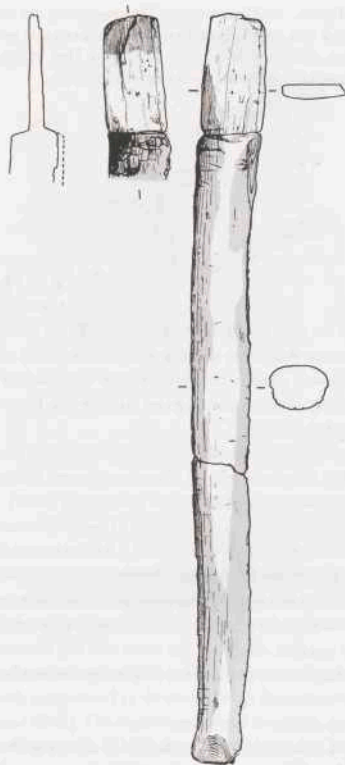
Katwijk aan Zee Op een bouwlocatie werd bij graafwerkzaamheden een houten goot ontdekt. Na melding door de gemeente Katwijk werd de ontdekking geïnspecteerd door de provinciaal assistent. De goot was ongeveer 0,4 m breed en kon over een lengte van zeker 15 m worden vervolgd. Aardewerk onder de goot maakte duidelijk dat deze van vrij recente datum is (18e eeuw?). Mogelijk had de goot een functie bij het inlaten van zeewater ten behoeve van een of andere industriële activiteit.

Leidschendam: landscheiding De werkgroep Leidschendam van de AWN-afdeling Den Haag e.o. verrichtte met hulp van de NJBG een kleine opgraving in het dijklichaam van de Middeleeuwse landscheiding tussen Rijnland en Delfland aan de oostzijde van Rijksweg 4, die in de toekomst zal worden verbreed. Informatie werd verzameld over de constructie van de dijk en de datering van de eerste aanleg (in de 12e eeuw).

Midden-Delfland 7: Maasland, Kralingerpolder I (afb. 17) In aansluiting op de ontdekking van twee vindplaatsen vorig jaar in deze polder (zie Van den Broeke 1992, 358-359), waarvan er één met zekerheid in de IJzertijd gedateerd kon worden, vond dit voorjaar een kort aanvullend onderzoek plaats op beide lokaties. Het onderzoek werd financieel ondersteund door het Bureau Beheer Landbouwgronden.

Aan de waarnemingen op de IJzertijdvindplaats kon weinig meer worden toegevoegd. Het betreft hier een vrijwel volledig verspoelde woonplaats uit de Midden- of Late IJzertijd.

Op de tweede vindplaats bestonden de vondsten dit jaar, net als in 1991, overwegend uit hout. Voor het merendeel vertoonden dit sporen van bewerking, zoals bekkapping en klieving.

Afb. 17. Midden-Delfland: Maasland-Kralingerpolder I. Bewerkt essehout uit de 7e eeuw na Chr. De verkoolden delen zijn in grijs aangegeven. Lengte ca 65 cm. Tek. O. Dorenbos.

Deze vondsten concentreerden zich vrijwel geheel binnen één werkput van 8 x 6 m en lagen bovenin een fijn gelaagd kleipakket met daarin veel platliggende rietstengels. Dit bovenste gedeelte van het pakket bevatte plaatselijk ook zandlensjes, takjes en houtskool. Ook de rietstengels bleken op dit niveau veelal verkoold, net als enkele stukken bewerkt hout. Naast enkele hazelnoten vormden twee botfragmenten de enige andere vondsten. Eén van deze botten was te determineren als afkomstig van een huisvarken of wild zwijn (determinatie mw drs J.C. van Dijk).

De enige drie aardewerkfragmenten van de vindplaats dateren uit de Romeinse Tijd, maar stammen niet uit de aangeduide vondstlaag. Het gaat om twee fragmenten handgevoemd, inheems materiaal (plantaardig verschaald) en een fragment van blauwgrijs, zogenaamd Rupeliaans aardewerk (determinatie mw drs M. Brouwer).

Uit boringen die door P.G. Heinsbroek zijn verricht, valt op te maken dat het rietpakket in de oeverzone van een kreek heeft gelegen. Het is ontstaan op afzettingen van gyttja, klei en plaatselijk veen, die de kreekbedding al grotendeels hadden opgevuld ten tijde van de

menselijke activiteit. De botanische resten uit de vondstlaag leverden hetzelfde beeld op: de riestengels en zaden duiden overwegend op zoete tot brakke oevervegetaties; zaden van zeebies en zeeaster geven bovendien een maritieme invloed aan (determinatie W.J. Kuijper). Mestachtige lagen bleken bij nader inzien toch een natuurlijk karakter te hebben.

De vondstlaag was plaatselijk afgedekt door een dun veenlaagje en verder door een gedifferentieerd klei- en zaveldek van maximaal 0,9 m dikte, dat zeker voor het grootste deel tot de afzettingen van Duinkerke IIb moet worden gerekend. Een dieper gelegen, humeuze kleilaag in het dek, die tot de fase Duinkerke I is gerekend, was in een groot deel van de werkput, waar de meeste vondsten zijn gedaan, niet aanwijsbaar. Dat verklaart mogelijk de onverwacht jonge C14-datering voor de vondstlaag. De uitkomst van 1425 ± 25 BP (GrN-19604) voor liggend rondhout resulteert na calibratie in een datering in de eerste helft van de 7e eeuw na Chr., ofwel de Merovingische Tijd. Uit deze periode was nog geen enkel teken van leven in Midden-Delfland bekend!

De onbetwistbare sporen van vuur (verbrand riet, hout en houtskool) duiden op een verblijf op een droge plek in de oeverzone van de kreek. De plaatselijke zandlensjes zijn mogelijk haardrestanten, als onderdeel van een jacht- of viskampje. Het ontbreken van aardewerk strookt met een dergelijke functie. Wellicht heeft een deel van het hout tot een hut of ander bouwsel behoord. Bij de ontdekking stond echter geen enkel stuk meer recht in het vlak.

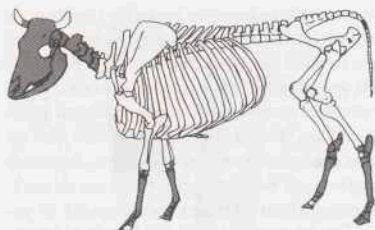
Van de dertien determineerbare stukken hout bestaat ruim de helft uit els en de rest uit es, wilg en eik (determinatie C.W. Koot). Van eikenhout is onder meer het enige object van forse afmetingen ($> 72 \times 26 \times 19$ cm). Dit ruw bewerkte balkje is in het middengedeelte zodanig uitgehakt dat daar een L-vormig dwarsprofiel ontstond. De functie ervan is onduidelijk.

Een ander voorwerp doet op het eerste gezicht denken aan een bijlsteel (afb. 17), onder meer door de kromming die karakteristiek is voor een werkbijl. Het niet verkoalde deel is zeer glad en de onderzijde is bekapt, zij het niet fraai. De dikte van het uitgespaarde boven-deel (1,3 cm) van het esshout moet echter te dun worden geacht voor een bijlsteel van 66 cm lengte. Deze conclusie wordt bevestigd door de vergelijking van het voorwerp met de vorm en afmetingen van de schachtgaten van enkele in Duitsland gevonden Vroeg-Middeleeuwse bijlen. Eerder moet daarom gedacht worden aan een stukje constructiehout, met een pen-en-gatverbinding. De rechte, scherpe grens tussen het verkoalde en onverkoalde gedeelte ter hoogte van het uitgespaarde boven-deel, geeft aan dat het bovenste deel op het moment van verhitting bedekt moet zijn geweest.

IPL, Leiden

P.W. van den Broeke

Midden-Delfland 8: Maasland, Kralingerpolder II (afb. 18) Bij het nalopen van beplantingswerkzaamheden langs de Grootte Schee zijn vondsten verzameld op een stuk kleigrond van ca 50 bij 50 m, waar een graafmachine een horizontaal vlak had aangelegd. Op het vlak lagen enkele verspreide scherven van Pingsdorfaardewerk en van een dunwandige kogelpot met steengruismagering (determinatie E. J. Bult, Delft). Mede gezien de stratigrafische positie op een diepte van ca 1 m onder het maaiveld, stamt het aardewerk hoogstwaarschijnlijk uit de periode kort voor de afzetting van de dekklei, die toegeschreven wordt aan de Duinkerke III-fase (2e kwart 12e eeuw). In hetzelfde vlak lagen eveneens een aantal runderbotten, dichtbij elkaar maar niet ordentelijk gerangschikt. Er was geen insteek van een kuil te zien en de botten lijken daarom uit dezelfde tijd te stammen als de scherven. De

Afb. 18. Midden-Delfland: Maasland-Kralingerpolder II. De onder het bovenste kleidek aangetroffen botten (grijs) van een Middeleeuws rund. Als gevolg van de machinale vergraving is van de hoornpitten slechts een enkel fragment behouden gebleven. Tek. IPL.

slachtleefijd van het rund wordt geschat op ca 2-3 jaar, de schofthoogte op ca 130 cm (determinatie mw J.C. van Dijk). Deze maten passen goed bij Middeleeuwse runderen, maar sluiten een datering ruim na de 12e eeuw niet uit.

Onder de samengepakte botten komen alleen delen van de staart, onderpoten, hals en schedel voor. Met name de aanwezigheid van enkele staartwervels doet vermoeden dat deze extremiteiten van het dier door de huid met elkaar verbonden zijn geweest en op het moment van de overstromingen bij elkaar gebleven zijn. Wellicht lag de vuile huid op een nabijgelegen erf te drogen toen de bewoners door de zilte rampspeed werden getroffen.

IPL, leiden

P.W. van den Broeke

Naaldwijk: Lange Broekweg In de Vlietpolder bij Naaldwijk werd een verloren gegaan kasteel teruggevonden. Leden van het Westlands Centrum van Streekhistorie concludeerden aan de hand van luchtfoto's en oud kaartmateriaal dat aan de Lange Broekweg een kasteel of versterkt huis moest hebben gestaan. Toen besloten was op de betreffende lokatie een veldkartering uit te voeren, vertelde de grondgebruiker, de heer Groenewegen, dat een kartering niet nodig was omdat hij al wist dat er 'oude dingen' in de grond zaten. Er was in 1947 zelfs al een opgraving uitgevoerd, waarbij zware funderingen waren gevonden. Het onderzoek was blijkens een kranteknipstel uitgevoerd door dr Renaud van de ROB en (waarschijnlijk) de streekhistoricus en amateurarcheoloog Jan Emmens. Desgevraagd kon de heer Renaud zich hiervan niets herinneren en ook in de archieven van de ROB en het Rijksmuseum van Oudheden was over deze opgraving niets terug te vinden. Volgens de heer Groenewegen zouden de funderingen van het gebouw overigens nog in de grond zitten. Het onderzoek wordt voortgezet.

Bron: *Archeologische kroniek van het Westland*, Westlands Centrum voor Streekhistorie

Nieuw-Lekkerland (afb. 19 en 20) Door de heer J. Bol uit Rijswijk werden enkele Middeleeuwse metaalvondsten gemeld, afkomstig van de Schoonenburgsche heuvel. Behalve een fraaie bronzen mantelspeld met een, overigens onleesbare, inscriptie, werd ook een stukje (kist)beslag (?) gevonden dat opvallende gelijkenis vertoont met een vondst uit Gouda (zie afb. 15). Deze vondsten ondersteunen oudere gegevens over een klein kasteeltje op deze plek.

Nieuwveen Door een verzamelaar werden enkele 18e- en 19e-eeuwse metaalvondsten gemeld, afkomstig van een terrein in Zevenhoven.

Afb. 19. Nieuw-Lekkerland. Middeleeuwse mantelspeld met onleesbare inscriptie, afkomstig van de Schoonenburgse heuvel. Datering 15e eeuw. Foto ROB.

Afb. 20. Nieuw-Lekkerland. Fragment van koperen vermoedelijk (kist-)beslag, gevonden op de Schoonenburgse heuvel. Datering mogelijk 13e eeuw. Foto ROB.

Noordwijkerhout (afb. 21) De heer Schaap meldde een aantal metaalvondsten, voornamelijk uit de Late Middeleeuwen, afkomstig van enkele lokaties in de omgeving van zijn woonplaats.

Afb. 21. Noordwijkerhout. Zilveren ring. Datering mogelijk 16e eeuw. Foto ROB.

Oegstgeest Op een nieuwbouwlokatie nabij de afrit van de A44, waar in 1991 aanwijzingen voor een Merovingische nederzetting waren gevonden, is een korte verkenning uitgevoerd. Duidelijk werd dat de gezochte nederzetting zich niet heeft uitgestrekt tot deze lokatie. Dit onderzoek wordt voortgezet.

Papendrecht: Kerkbuurt Meestal worden slechts bij toeval nabij de ringdijk om de Alblasserwaard resten van Middeleeuwse terpen aangetroffen. De meeste van deze woonheuvels liggen onder de huidige bebouwing. Achter een woonhuis aan de Kerkbuurt werd dit jaar een kleipakket aangetroffen dat is opgebracht op de oeverafzettingen van de Merwede. Deze klei zal in de directe omgeving zijn gestoken en bevatte enkele scherven van Romeins

importmateriaal, mogelijk afkomstig van een van de Romeinse nederzettingen die op de nabijgelegen Papendrechtse stroomrug zijn ontdekt. Doordat niet tot het hart van de terp kon worden doorgedrongen, is niet duidelijk wanneer deze is opgeworpen. De vroegste aardewerkfragmenten die op het onderste bewoningsniveau zijn geborgen stammen uit de 2e helft van de 15e eeuw.

AWN, Lek- en Merwestreek

C. van der Esch

Poortugaal: Slot Valkenstein De resten van het rond 1300 gebouwde en in de 19e eeuw gesloopte slot Valkenstein zijn in 1961/62 archeologisch onderzocht. Ten behoeve van een eventuele gedeeltelijke reconstructie van het kasteelterrein en de gracht zijn metingen verricht aan de resterende fundamenten. Tevens is de ligging en diepte van de gracht nader bepaald. De werkzaamheden werden bemoeilijkt door een in de loop van de jaren zestig gestort pakket bouwafval van 1 tot 2,5 m dik.

BOOR, Rotterdam

J.M. Moree

Pijnacker Uit de polder van Nootdorp in deze gemeente werd de vondst van een Middeleeuwse bootshaak gemeld.

Rijswijk: Huis Te Blothinghe Leden van de archeologische werkgroep Rijswijk van de AWN-afdeling Den Haag e.o. deden tussen mei en november opnieuw onderzoek naar de resten van het Middeleeuwse Huis Te Blothinghe. Eerder onderzoek naar dit kasteelcomplex had al in 1955-56, in 1965 en in 1990 plaatsgevonden. Na het afbranden van een sportcentrum werden tussen sloop en nieuwbouw proefsleuven gegraven en boringen verricht op de plaats waar het kasteel na de verwoesting tijdens de Hoekse en Kabeljauwse twisten in 1394 weer was opgebouwd. De omvang van de 15e-eeuwse nieuwbouw kon grotendeels worden bepaald. Deze bleek een oppervlakte van 45 bij 45 m te beslaan. Van dit complex bestaan enkele 18e-eeuwse afbeeldingen, die een U-vormig gebouw tonen. De teruggevonden funderingen hebben eenzelfde vorm, maar het muurwerk wijst op meerdere bouwfases. Aan de westzijde van het kasteelciland kwam een andere, 0,8 m brede fundering tevoorschijn. Mogelijk behoorde deze fundering tot de 14e-eeuwse voorhof of tot een vroege fase van de 15e-eeuwse herbouw. In dit laatste geval moet er in de loop van de tijd een grondige verandering in de bebouwing hebben plaatsgevonden. Rondom het hele complex lag een gracht, die voor een deel getraceerd kon worden. De meeste resten liggen zo diep dat deze niet door nieuwbouw bedreigd worden. Om deze reden waren uitgebreidere opgravingen niet nodig.

Tijdens het onderzoek was er gelegenheid om de ligging van de door Renaud in 1955-56 opgegraven 14e-eeuwse bebouwing nader vast te leggen. Met een grondboor werd de westgevel gelokaliseerd. Deze gevel, met een muurdikte van 2,5 m, bleek ondergronds nog geheel aanwezig. Ook de noordgracht werd getraceerd. De in 1990 aangetroffen (en in de kroniek over dat jaar op blz. 363 vermelde) fundering tegen de westgevel behoorde waarschijnlijk bij een extra brede funderingsvoet voor een toekomstige, maar nooit gerealiseerde uitbreiding.

In de winter van 1993-94 zal het onderzoek worden voortgezet met het doel de zuidvleugel van het 15e-eeuwse complex nader in kaart te brengen en het verloop van de grachten verder te vervolgen.

Archeologische Werkgroep Rijswijk

J.M. Koot

Rijswijk: Huis Te Werve In de maanden juli en augustus 1992 verrichtte de archeologische werkgroep Rijswijk in samenwerking met de Natuur- en cultuurhistorische vereniging Te Werve een onderzoek naar de voorhof van het Huis Te Werve. Aanleiding voor het onderzoek was het voornemen van de beheerder om herstelwerkzaamheden aan de oevers van de vijver in het park uit te voeren. Deze vijver is een restant van de gracht rondom het nog steeds bestaande huis, dat in eerste aanleg uit de 13e eeuw stamt. De eraast gelegen voorhof verdween rond 1800. In de kleine opgravingsput is de noordwesthoek van deze voorhof blootgelegd. Het metselwerk vertoont minimaal drie bouwfases. In de binnenhoek lagen de resten van een gemetselde trap, die naar de gracht leidde. Het oudste metselwerk is waarschijnlijk te dateren in de 15e eeuw, het jongste in de 17e eeuw. Binnen de voorhof is een ophoging van klei aangetroffen, die waarschijnlijk in de directe omgeving is gestoken. Deze ophoging is van oudere datum dan de gevonden kademuren.

Archeologische Werkgroep Rijswijk

J.M. Koot

Schiedam: ABC-Complex In de maanden juni en juli kon met financiële steun van de gemeente Schiedam en de provincie Zuid-Holland archeologisch onderzoek worden uitgevoerd op het zogenaamde ABC-terrein. Dit gebied wordt omsloten door de Lange Kerkstraat, de Kreupelstraat en de Herenstraat. Gezien de grootte van het terrein werd besloten tot het onderzoeken van een vijf meter brede strook grond, lopende van de Lange Kerkstraat naar de Herenstraat, min of meer loodrecht georiënteerd op de achter deze laatste straat gelegen Schie.

De oudste archeologische sporen – greppeltjes en aangepunte paaltjes – zijn aangetroffen in de afzettingen van Duinkerke I. Gelet op de stratigrafische positie van de vondsten moeten ze of in de Late IJzertijd, of in de Romeinse Tijd worden geplaatst. Het ontbreken van aardewerk maakt een nauwkeuriger datering voorsnog niet mogelijk.

Dat de omgeving in de 11e-12e eeuw al was bewoond, blijkt uit aardewerk dat in de afzettingen van Duinkerke III is verzameld. Het betreft hier materiaal dat bij de 12e-eeuwse overstromingen is verspoeld. De oorspronkelijke lokatie van de bewoning moet waarschijnlijk op de oevers van de Schie worden gezocht.

Rond 1300 werden delen van het terrein bebouwd. Een aantal sloten gevuld met laat-13e-/vroeg-14e-eeuws materiaal maakte waarschijnlijk deel uit van het oorspronkelijke verkavelingssysteem van de polder Riviere. Een noord-zuid gerichte sloot waterde direct af op een in de Lange Kreupelstraat gelegen water. In dezelfde sloot eindigde een uit het westen komende sloot. Gezien de aard van de vulling (nederzettingsafval) kunnen deze sloten gefungeerd hebben als afscheiding. De eigenlijke laat-13e-eeuwse/vroeg-14e-eeuwse bebouwing ligt in dat geval op de plaats van het in september 1992 gesloopte pand Lange Kerkstraat 56. In de 14e en de 15e eeuw werd het terrein opgehoogd met dikke pakketten afval en aangevoerde klei. Gelet op het grote aantal met mest gevulde kuilen zal het gebied tussen de Lange Kerkstraat en het watertje de Luys in de Late Middeleeuwen een agrarische functie hebben gehad. Of dat tussen de Luys en de Herenstraat ook gold, is niet te zeggen. Door het grondig verwijderen van funderingen tijdens de sloop in de jaren zeventig is de bodem hier tot op flinke diepte verstoord.

In de loop van de 15e eeuw werden ter plekke van de opgravingsput aan de Lange Kerkstraat de eerste huizen opgetrokken. In de daaropvolgende eeuwen werd het terrein daarachter volgebouwd.

BOOR, Rotterdam

J.M. Moree

Spijkenisse: Polder Merkenburg/Jeugdgevangenissen Naast een vindplaats uit de Late IJ-zertijd (zie onder Prehistorie) werden op deze lokatie ook sporen uit de Middeleeuwen ontdekt. Het betrof onder meer een langwerpige ingraving, parallel gelegen aan de westelijke begrenzingssloot van het Hartelpark.

Op basis van de informatie uit de profielsleuf, in combinatie met literatuurgegevens, kon geconcludeerd worden dat een geslacht deel van de ringdijk van Spijkenisse was aangesneden, geflankeerd door een nog open buitendijk- en een gedempte binnendijksloot. Bij de vorming van de polder Oud Markenburg, halverwege de 14e eeuw, zijn de ringpolders van Spijkenisse en Geervliet met elkaar verbonden door de aanleg van een nieuwe zeedijk. Het gevolg was dat een deel van het dijkstelsel rond Spijkenisse in binnendijk veranderde en dat lokaal enige veranderingen in de waterhuishouding werden aangebracht. Ter hoogte van Oud Markenburg dempte men de binnendijksloot. Het aardewerk uit de vulling stamt voornamelijk uit de 14e eeuw.

De aanwijzingen voor 13e-eeuwse bewoning op deze plaats in de polder Spijkenisse bestaan uit flinke hoeveelheden aardewerk en bot. De context van het materiaal is echter grotendeels verloren gegaan bij de aanleg van het Hartelpark.

BOOR, Rotterdam

J.M. Moree

Spijkenisse: Park Vogelenzang Tijdens herinrichtingswerkzaamheden zijn door de heer P. van der Sluys uit Spijkenisse twee vindplaatsen met materiaal uit de 11e-12e eeuw ontdekt. Op een van deze lokaties zijn ook een fragment van blauwgrijs Romeins importaardewerk en een fragment van een grape gevonden. De vondstlagen liggen op Hollandveen en bestaan uit een vuile, humeuze klei, afgedekt door een kleipakket (afzettingen van Duinkerke III) dat tot aan het maaiveld reikte.

BOOR, Rotterdam

M.C. van Trierum

Ter Aar Bij de nieuwbouw van het gemeentehuis werd een aantal Laat-Middeleeuwse vondsten gedaan. Het materiaal werd door de vinders bij de ROB aangemeld.

Vlaardingen: Hooge Werf Bij proefonderzoek door leden van AWN-afdeling Helinium in 1991 was komen vast te staan dat ten westen van het centrum van Vlaardingen een omgracht terrein heeft gelegen dat mogelijk geïdentificeerd kan worden als het (burg)grafelijk hof van Vlaardingen. De bebouwing op het terrein werd recentelijk gesloopt, waarna de lokatie werd bedreigd door een stadsvernieuwingsproject. Besloten werd voorafgaand aan de nieuwbouw in 1992 een noodonderzoek uit te voeren. Dit werd uitgevoerd door de ROB en financieel gesteund door de gemeente Vlaardingen en de provincie Zuid-Holland. Bij de opgraving verleenden leden van AWN-afdeling Helinium praktische hulp.

Het doel van het onderzoek was met de beschikbare middelen zoveel mogelijk resten van de Middeleeuwse bewoning binnen de omgrachting bloot te leggen en te onderzoeken. Aan twee overliggende zijden van het terrein kon de gracht inderdaad worden opgespoord en onderzocht. In de opvulling waren meerdere fasen te herkennen. De grachtvullingen boden ook goede mogelijkheden voor botanisch onderzoek. Waarschijnlijk hebben de grachten een rechthoekige omsluiting gevormd, maar aan de twee andere zijden van het terrein lag de gracht buiten het beschikbare onderzoeksterrein. Binnen de grachten zijn op enkele plaatsen concentraties Middeleeuws bewoningsmateriaal aangetroffen, maar de Middeleeuwse woonlaag en het overgrote deel van de Middeleeuwse grondsporen bleken door de latere be-

bouwing te zijn vernietigd. De informatie omtrent de aard van de bebouwing op het binnen-terrein is dan ook beperkt. Het vondstmateriaal uit de grachten geeft echter wel belangrijke aanknopingspunten voor de duur van bewoning en de welstand van de bewoners. Het begin van de Middeleeuwse bewoning wordt voorlopig in het midden van de 12e eeuw geplaatst, hoewel er ook enkele mogelijk oudere scherven zijn gevonden. Vóór het midden van de 14e eeuw lijkt aan de bewoning een einde te zijn gekomen. Het vondstmateriaal neemt dan sterk af en het terrein lijkt dan nog slechts als bouwland in gebruik te zijn. De functionele analyse van het aardewerk is nog in volle gang en zal waarschijnlijk veel over de aard van de bewoning aan het licht brengen.

Het omgrachte terrein was aangelegd rond een kleine natuurlijke verhoging, die ontstaan was doordat een aantal prehistorische krekken en hun afzettingen elkaar juist hier kruisten. Ook in eerdere perioden moet deze plek een geschikte woonplaats zijn geweest. Het was daarom niet verwonderlijk dat bij de opgravingen ook bewoningssporen, waaronder een deel van een huisplattegrond, zijn aangetroffen uit de IJzertijd en de Romeinse Tijd.

Voorburg Het onderzoek door de archeologische werkgroep Voorburg aan de Schoolstraat in het Middeleeuwse centrum werd voortgezet.

Voorhout: Teijlingen (afb. 22) Door de Stichting RAAP is in opdracht van bouwbedrijf BURG te Leiden na bemiddeling van de Stichting Vrienden slot Teylingen een geo-elektrisch weerstandsonderzoek uitgevoerd naar de aanwezigheid van funderingsresten op het terrein van de voorburcht van slot Teylingen nabij Sassenheim. De reden hiervoor waren de plannen voor de inrichting van een bezoekerscentrum op deze plaats. Op de voorburcht, die in eerste aanleg uit de 14e eeuw dateert, hebben in ieder geval een zwaar poortgebouw, een houtvesterswoning, een koetshuis, een timmermanshuis, een schuithuis, een duiventoren en enkele kleine loodsen en stallingen gestaan. Aan het eind van de 16e eeuw is veel van de voorburcht verwoest, maar in de 17e eeuw is een deel herbouwd.

Ondanks de ernstige verstoringen in de bovengrond is bij het weerstandsonderzoek op zeker twee plaatsen de aanwezigheid van muurresten aangetoond en is op een andere plaats een gracht aangetroffen. Deze muurresten bevinden zich op minimaal 1 m onder het maaiveld. Via een opgraving moet het mogelijk worden geacht een deel van de voorburcht bovengronds zichtbaar te maken.

Bron: *Raap-notitie 52, Weerstands- en booronderzoek bij slot Teylingen te Voorhout*

Warmond De meeste funderingsresten van het eens omvangrijke kasteel Lokhorst in deze gemeente zijn bij de aanleg van een jachthaven enkele decennia geleden al (onder water) verdwenen. Uit archiefonderzoek bleek dat misschien nog enkele resten te verwachten zijn op een aan de jachthaven grenzende lokatie, waarvoor een nieuwbouwplan wordt voorbereid. De AWN-afdeling Rijnstreek groef een aantal proefputjes, waarbij inderdaad een Laat-Middeleeuwse puinconcentratie en een houten fundering aan het licht kwamen.

Wassenaar: Plein 10 (tuin) Deze lokatie grenst aan het terrein van de Nederlands Hervormde Kerk (Dorpskerk) in het historische centrum van het dorp. Vooruitlopend op een nieuwe tuinaanleg werd door leden van de Stichting Historisch Centrum archeologisch onderzoek verricht.

Door de aanwezigheid van stenen waterputten is de grond plaatselijk tot grote diepte ver-

Abt. 22. Voorhout: Teylingen. Houtsnede uit 1605, waarop links de hoofdburcht en rechts de vervallen voorburcht met daartussen de brug staan afgebeeld. Uit: Paulus Merula, *Placaten en Ordonnancien op 't stuck van de Wildernissen*, 1605.

stoord. Op 2,2-2,7 m beneden het maaiveld is echter nog een compact veenpakket aanwezig. Onder dit veenpakket ligt wit strandwalzand. Het veenpakket zelf is ook overstoven met wit zand, en daarop is een ophogingspakket aangebracht. Dit bevat materiaal uit de Romeinse Tijd en de Vroege en Late Middeleeuwen tot ca 1400.

In het veen is een gracht gegraven, langs de voet van het duin waarop de dorpskerk is gelegen. Op een 16e-eeuwse kaart is te zien dat ook aan de andere kant van de kerk een watertje heeft gelopen. Blijkbaar liep er rond de kerk een gracht, die door de Kaswatering van water werd voorzien. Het ophogingspakket is aangebracht na verlanding van (een deel van) deze gracht. Helaas bood het terrein onvoldoende ruimte om de oorspronkelijke breedte van de gracht vast te stellen. De vergelijking met de situatie bij andere vroege kerken in het kustgebied, bijvoorbeeld in Naaldwijk, is opvallend (zie de kroniek over 1990, 360). Het vondstmateriaal in de grachtvulling wijkt chronologisch niet af van dat uit het ophogingspakket daarboven.

Stichting Historisch Centrum Wassenaar

A. Bakels

Wassenaar/Katwijk: strand In januari werd na een zware storm van diverse kanten melding ontvangen van een scheepswrak op het strand tussen Wassenaar en Katwijk. Bij inspectie door de provinciaal assistent bleek het om een klein (ca 10 m lang) houten schip te gaan,

dat waarschijnlijk uit de vorige eeuw dateert. De melding is vervolgens overgedragen aan het Museum voor Scheepsarcheologie in Ketelhaven.

Wijngaarden Na de sloop van een boerderij aan de Dorpsstraat werden de funderingen en de onderliggende terp door leden van AWN-afdeling Lek en Merwestreek onderzocht. Uit de oudste woonlaag werden ca 750 aardewerkscherven verzameld, verdeeld over de volgende categorieën: kogelpot 6%, blauwgrijs 54%, rood 18% en proto/bijna steengoed 21%. Pingsdorp en Andenne aardewerk vormden niet meer dan 1%. Op grond hiervan en van het feit dat geen Paffrath-aardewerk en echt steengoed is gevonden, wordt de eerste woonlaag gedateerd tussen 1250 en 1350. De overige vondsten uit deze laag bestaan uit een gaaf spinsteenkje, een wetsteen, hutteleem en een aantal bikkels.

Met het onderzoek is de veronderstelling bevestigd dat de woonas van het dorp Wijngaarden zich in de loop van de 13e eeuw heeft verplaatst van de noordgrens van de polder (de Achterdijk) naar de zuidgrens, waar het huidige dorp en de opgraving zijn gelegen.

Sinds 1982 zijn langs de Achterdijk op verschillende plaatsen bewoningssporen aangetroffen uit de 12e eeuw. Dankzij dit eerdere onderzoek en dat van dit jaar is voor het eerst materiaal beschikbaar gekomen afkomstig van beide woonassen op eenzelfde opstrekend kavel. De datering van het aardewerk van beide lokaties lijkt naadloos op elkaar aan te sluiten, waarbij de verplaatsing voorlopig het best gesteld kan worden in de eerste helft van de 13e eeuw.

AWN, Lek- en Merwestreek

T. Koorevaar

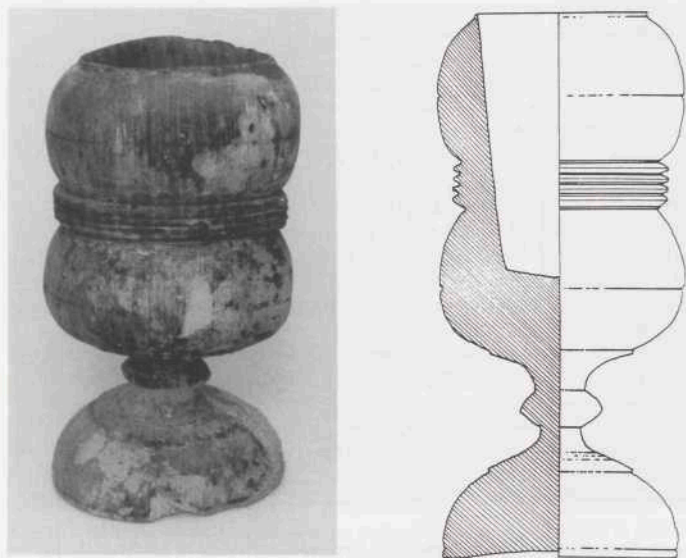
Zoetermeer: Dorpsstraat 109-113 (afb. 23) Een noodopgraving in het oude dorpscentrum werd uitgevoerd door leden van de werkgroep Zoetermeer van de AWN-afdeling Den Haag e.o. Op het achtererf van de percelen werd eerst een proefsleuf gegraven. Hierin werden enkele sloten aangesneden, die gedateerd konden worden tussen de 15e en 18e eeuw. In de oudste sloot werd een unieke 15e-eeuwse gedraaide houten beker gevonden. Deze is door de ROB geconserveerd met de vriesdroogmethode. Nadat de proefsleuf was afgewerkt, werd een nieuwe werkput aangelegd, waarin meer bewoningsresten werden aangetroffen. Op twee plaatsen kwamen de hoeken van 15e-eeuwse houten huizen aan het licht. Tot de vondsten uit twee afvalkuilen behoren zeker vijftien leren schoenen, een natuurstenen vijzel, slachtafval en aardewerk. Behalve 15e-eeuwse, werden ook 17e-eeuwse bakstenen funderingen blootgelegd.

Bron: *Jaarverslag Archeologische Werkgroep Zoetermeer 1992*

Zoetermeer: parkeerplaats Albert-Heijn In oktober werd door de archeologische werkgroep Zoetermeer gedurende drie weken opgegraven op de voormalige parkeerplaats van Albert-Heijn aan de Dorpsstraat. Hierbij werden, behalve de restanten van enkele 17e- en 18e-eeuwse huisjes, de funderingen aangesneden van een groot L-vormig gebouw. Dit heeft waarschijnlijk deel uitgemaakt van het Huis te Palenstein, dat voor een deel al eerder is opgegraven. Aan de hand van de datering van het aardewerk en enkele andere vondsten, waaronder een crucifix en een dolk, wordt de oudste aanleg van dit pand voorlopig gesteld op het einde van de 14e eeuw.

Nagestreefd wordt om de uitwerking van deze opgraving op te nemen in de publikatie over de opgravingen van Huis Te Palenstein, die in november 1993 zal verschijnen.

Bron: *Jaarverslag Archeologische Werkgroep Zoetermeer 1992*

Afb. 23. Zoetermeer: Dorpsstraat. Een gedraaide houten beker. Vermoedelijke datering 15e eeuw. Hoogte 13,5 cm. Foto en tek. Archeologische Werkgroep Zoetermeer.

Literatuur

- Bloemers, J.H.E., 1976: *Rijswijk (Z.H.), 'De Bult': eine Siedlung der Cananefaten*, Amersfoort (Nederlandse Oudheden 8).
- Broeke, P.W. van den, en J.-K. A. Hagers, 1991: 'Monster-Gaag: pijpleiding Nederlandse Gasunie', in: W.A.M. Hessing, 'Archeologische Kroniek van Holland over 1990, II Zuid-Holland', *Holland* 23, 336-9.
- Bult, E.J., 1983: 'Midden-Delfland: een archeologische kartering, inventarisatie, bewoningsgeschiedenis', *NAR* 2.
- Döbken, A.B., 1992: 'Een grafveld uit de Romeinse Tijd te Spijkenisse-Hartel West (Voorne Putten)', in: A.B. Döbken red., *BOORbalans 2, Bijdragen aan de bewoningsgeschiedenis van het Maasmondgebied*, 145-222.
- Ginkel, E.J. van, en J.A. Waasdorp, 1992: *De archeologie van Den Haag. Deel 2: de Romeinse tijd* (VOM-reeks 1992-4), Den Haag.
- Hallewas, D.P., 1985: 'Archeologische Kroniek van Holland over 1984, II Zuid-Holland', *Holland* 17.

- Hallewas, D.P., 1986: 'Archeologische Kroniek van Holland over 1985, II Zuid-Holland', *Holland* 18.
- Hallewas, D.P., 1987: 'Archeologische Kroniek van Holland over 1986, II Zuid-Holland', *Holland* 19.
- Hallewas, D.P., 1988: 'Archeologische Kroniek van Holland over 1987, II Zuid-Holland', *Holland* 20.
- Hallewas, D.P., 1989: 'Archeologische Kroniek van Holland over 1988, II Zuid-Holland', *Holland* 21.
- Heeringen, R.M., 1985: 'Typologie, Zeitstellung und Verbreitung der in der Niederlande importierten vorgeschichtlichen Mahlsteine aus Tephrit', in: *Archäologisches Korrespondenzblatt* 15, 371-383.
- Heeringen, R.M., 1991: 'Leiden: Stevenshofjespolder', in: W.A.M. Hessing, 'Archeologische Kroniek van Holland over 1990, II Zuid-Holland', *Holland* 23, 330-2.
- Heinsbroek, P.G., 1993a: 'Geologie', in: *Midden-Delfkrant* 17-1, 10-14.
- Heinsbroek, P.G., 1993b: 'Een C14 datering bij een profiel in de Aalkeet-Binnenpolder', *Terra Nigra* 127, 4-11.
- Hessing, W.A.M., 1990: 'Archeologische Kroniek van Holland over 1989, II Zuid-Holland', *Holland* 22.
- Hessing, W.A.M., 1991: 'Archeologische Kroniek van Holland over 1990, II Zuid-Holland', *Holland* 23.
- Hessing, W.A.M., 1992: 'Archeologische Kroniek van Holland over 1991, II Zuid-Holland', *Holland* 24.
- Kempenaar, G., 1992: *Archeologisch onderzoek aan het Spui 173*, Den Haag.
- Lenselink, G., 1990: 'Een aanzet tot reconstructie van het Romeinse landschap bij Valkenburg (Z-H), met behulp van electro-magnetische geleidbaarheidsmetingen', in: E.J. Bult en D.P. Hallewas red., *Graven Bij Valkenburg III, het archeologisch onderzoek in 1987 en 1988*, 37-44.
- Louwe Kooijmans, L.P., 1974: *The Rhine/Meuse Delta; four studies on its prehistoric occupation and Holocene geology*, dissertatie Leiden. Ook verschenen als *OMROL* LIII-LIV, en als *APL* VII.
- Trierum, M.C. van, en P.S.G. Asmussen, 1991: 'Westvoorne: Rockanje', in: W.A.M. Hessing, 'Archeologische Kroniek van Holland over 1990, II Zuid-Holland', *Holland* 23, 341-2.
- Trierum, M.C. van, 1992: 'Nederzettingen uit de IJzertijd en de Romeinse Tijd op Voorne-Putten, IJsselmonde en in een deel van de Hoekse Waard', in: A. B. Döbken red., *BOORbalen 2, Bijdragen aan de bewoningsgeschiedenis van het Maasmondgebied*, 15-102.
- Trierum, M.C. van, 1992-2: 'Westvoorne: Rockanje', in: W.A.M. Hessing, 'Archeologische Kroniek van Holland over 1991, II Zuid-Holland', *Holland* 24.
- Verbruggen, M., 1992: 'Alblasserwaard: Donkenproject', in: W.A.M. Hessing, 'Archeologische Kroniek van Holland over 1991, II Zuid-Holland', *Holland* 24, 348-9.

Archiefnieuws

H.J.A.H.G. Metselaars

Aanwinsten en gedrukte toegangen 1992

In deze rubriek wordt vooral gewezen op archieven, van belang voor lokaal en regionaal historisch onderzoek, die in 1992 in openbare archiefbewaarplaatsen zijn opgenomen. Daarnaast worden de archieven genoemd waarvan een gedrukte inventaris is verschenen. De auteur van een inventaris wordt vermeld om het zoeken ernaar in bibliotheekcatalogi te vergemakkelijken. Een archief wordt vermeld onder de gemeente of regio welke het betreft.

Deze rubriek verscheen eerder volgens deze opzet in *Holland*, 19e jaargang (1987), nr. 2, blz. 113-117; 20e jaargang (1988), nr. 3, blz. 151-157; 22e jaargang (1990), nr. 6, blz. 363-369; 23e jaargang (1991), nr. 6, blz. 368-372 en 24e jaargang (1992), nr. 6, blz. 389-392.

Holland algemeen

Als nrs 1 en 2 van de nieuwe inventarisreeks van het rijksarchief in Zuid-Holland verschenen de *Inventaris van het archief van de Ridderschap en Edelen van Holland en West-Friesland, 1572-1795*, door H.M. Brokken en A.W.M. Koolen, en de *Inventaris van de archieven van de Staten van Holland vóór 1572*, door P.A. Meilink, bewerkt door H.J. Ph.G. Kaajan.

Het archief van het groot-seminarie van het r.k. bisdom van Haarlem te Warmond, 1799-1967, kwam in het rijksarchief in Noord-Holland te berusten. Dit rijksarchief verwierf ook het archief van de Bond van Bloembollenhandelaren, 1900-1987.

Noord-Holland

Het archief van de Provinciale Kruisvereniging en de verzuilde voorgangers daarvan, 1875-1990, werd aan het rijksarchief in bewaring gegeven. Er verscheen een *Inventaris van de archieven van de families Van Foreest, Van Egmond van de Nijenburg, De Dieu/Fontein Verschuier/Van der Feen de Lille*, door J.H. Rombach. Dit archief berust in het regionaal archief te Alkmaar.

Alkmaar

Het regionaal archief verwierf de archieven van de Alkmaarsche Huishoud- en Industrieschool,

1900-1980, en van de Alkmaarse afdelingen van twee vakorganisaties, namelijk de r.k. metaalbewerkersbond St. Eloy, 1918-1946, en de kappersbond ANKO, 1876-1990.

Amstel en Vecht

Alle archieven van de voorgangers van het hoogheemraadschap Amstel en Vecht werden overgebracht naar het hoofdkantoor in Amstelveen. Het betreft de archieven van de rechtsvoorgangers van Drecht en Vecht (25 polderarchieven) en de archieven van de voormalige hoogheemraadschappen Amstelland en Zeeburg en Diemerzeedijk.

Amstelveen

Het particuliere archief van J.L. Hermanns uit de periode van in en na de Tweede Wereldoorlog kwam te berusten in het historisch archief van de gemeente Amstelveen.

Amsterdam

Als belangrijke aanwinsten van het gemeentearchief zijn te vermelden de archieven van De Joodse Invalide, 1922-1981, het Amsterdams Studenten Corps, 1818-1979, en van P. van Eeghen. Daarnaast werden verworven de archieven van het makelaarskantoor Van Voorst, 1888-1988, de assuradeurs Wijtman, Warners en De Clercq, 1871-1979, de woningbouwvereniging dr. Schaeppman, 1907-1983, de Doopsgezinde Vredesgroep, 1926-1984, de r.k. parochie Gerardus Majella, de Vereniging van Vrijzinnig Hervormden, 1911-1960, en Ton Koot, 1932-1980.

Als nummer 1 in de reeks archieftoegangen van het hoogheemraadschap Amstel en Vecht verscheen de *Inventaris van de archieven van het heemraadschap De Bijlmermeer*, door B.M. van Dijk. Dit archief berust in het hoofdkantoor van hoogheemraadschap in Amstelveen.

Andijk

Het archief van de plaatselijke commandant O.D. van de Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten, 1945, werd aan het streekarchief in Hoorn in bewaring gegeven.

Bussum

Het archief van de Bussumse Emancipatie Ad-

viesraad werd ondergebracht bij het stadsarchief van Naarden.

Enkhuizen

Het streekarchief in Hoorn verwierf archiefstukken van de Zuiderzee Visscherij Tentoonstelling, 1929-1930, het Hofje van Glas, 18e-20e eeuw, de bouwmaterialenhandel L. van Wagtenonk en Zoon, 1838-1971, en de apotheek Pieter Bakker de Wit en Zn, 1834-1961.

's-Graveland

Bij het streekarchief voor het Gooi en de Vechtstreek te Hilversum verscheen als nr 6 in de reeks archieftoegangen *Voorlopige inventaris van de archieven van de voormalige gemeente 's-Graveland, 1795-1938*, door C.M. Abrahamse.

Haarlem

De archieven van de jongerencentra 't Plein, 1972-1984, en Deining (DAC), 1982-1986, werden aan het gemeentearchief in bewaring gegeven. Op kerkelijk gebied verwierf het gemeentearchief de archieven van de r.k. parochie O.L. Vrouw van Zeven Smarten en St. Bavo, 1835-1971, en van L.A.A.M. Westerwoudt, plebaan van de St.-Bavokathedraal, 1878-1942.

Heiloo

Het regionaal archief Alkmaar verwierf de archieven van de Bijteeltvereniging Heiloo en omstreken, 1907-1980, en de Vereniging van In- en Uitwendige Zending/Nederlandse Hervormde Evangelisatievereniging/Vereniging van Rechtzinnig Hervormden te Heiloo, 1897-1990.

Hoorn

Het streekarchief verwierf archiefstukken van de Commissie tot uitdeling van warme en voedzame spijzen, 1844-1938.

Langedijk

De archieven van de voormalige gemeenten Broek op Langedijk, 1815-1941, Noord-Scharwoude, 1592-1941, Oudkarspel, 1812-1940, en Zuid-Scharwoude, 1578-1941, werden overgebracht naar het regionaal archief Alkmaar. Daar werd ook het archief van de

tuinbouwvereniging De Groentecultuur te Broek op Langedijk, 1903-1970 (met notulen ijsclub Ijsbrekers, 1917-1969), in bewaring genomen.

Muiden

Bij het streekarchief voor het Gooi en de Vechtstreek in Hilversum verscheen als nr 5 in de reeks archieftoegangen de *Inventaris van de archieven van de Zoutfabriek Bouwy te Muiden, later tevens Beleggingsmaatschappij Bouwy, 1838-1981*, door A.J. Kölker.

Naarden

Het stadsarchief verwierf het archief van de gymnastiekvereniging 'Keizer Otto', 1925-1980.

Noorder-Koggenland

De archieven van de burgerlijke armbesturen van Abbekerk, 1867-1964, en Lambertschaag, 1817-1950, kwamen in het streekarchief in Hoorn te berusten.

Obdam

Het archief van het algemeen burgerlijk armbestuur, 1900-1964, kwam in het streekarchief in Hoorn te berusten.

Ouder Amstel

Het archief van de Christelijke Historische Kiesvereniging, 1945-1979, werd door het oud-archief van de gemeente verworven.

Velsen

Als nr 1 in de inventarisreeks van het gemeentearchief verscheen de *Inventaris van de archieven van de polder De Velserbroek, 1856-1950 en de gemeentesecretarie van Velsen, 1814-1894, afdeling Waterstaat (1814-1855)*, door A. Vrugt.

Weesp

Het archief van de Nederlandse Christen Vrouwen Bond, afdeling Weesp/Weesperkarspel, 1953-1983, werd ondergebracht in het gemeentearchief.

Waterland

Het streekarchief in Purmerend verwierf stukken

betreffende de classis Edam van de Hervormde Kerk, 1947-1975.

West-Friesland

Door het waterschap West-Friesland werd aan het streekarchief in Hoorn het archief van het ambacht van West-Friesland, genaamd Drechterland, 1601-1939, in bewaring gegeven.

Wognum

De archieven van het burgerlijk armbestuur, 1794-1963, en de L.T.B.-afdelingen Nibbixwoud, 1945-1991, en Zwaagdijk-West kwamen in het streekarchief in Hoorn te berusten.

Zaanstad

Het gemeentearchief verwierf de archieven van de wijkraad Koog-Zaandijk, 1975-1984, de gemeente Oostzaan, 1597-1933, de Tuinbouwvereniging Zaandam, later Vereniging Volkstuinen Zaandam, 1923-1986, en het Zaanlands Mannenkoor, 1906-1935.

Zwaag

Het streekarchief in Hoorn verwierf archiefstukken van de veilingvereniging 'Bangert en Omstreken', 1958-1982.

Zijpe

De gemeente Zijpe sloot zich aan bij het regionaal archief Alkmaar. Ten gevolge daarvan kwamen de archieven van de gemeente Zijpe, 1812-1938, de voormalige gemeenten Callantsoog, 1639-1988, en Petten, 1817-1929, en de hervormde gemeente Zijpe, 1700-1970, daar te berusten. Ook werden de doop-, trouw- en begraafboeken, de notariële en oud-rechterlijke archieven van Zijpe door het rijksarchief aan het regionaal archief Alkmaar in bewaring gegeven.

Zuid-Holland

De rechterlijke archieven uit de periode 1811-1838 die nog bij enkele gemeentearchieven berustten werden overgebracht naar het rijksarchief. Het betrof de archieven van vredegerichten en rechtbanken van Enkele Politie, van Eerste Aanleg en

van Koophandel in de gemeentearchieven te Dordrecht, 's-Gravenhage, Leiden en Vlaardingen.

Het rijksarchief verwierf 1500 plans van de Grondbelasting in Zuid-Holland, 1879-1971.

Bernisse

Aan het streekarchivariaat Voorne, Putten en Rozenburg in Brielle werd het archief van de hervormde gemeente van Simonshaven, 1660-1950, in bewaring gegeven. De slechte materiële toestand ervan maakt raadpleging voorlopig onmogelijk. Als nr 15 in de inventarisreeks van het streekarchivariaat verscheen de *Inventaris van de archieven van de polder Simonshaven en Biert, 1816-1968*, door L.W. Hordijk.

Boskoop

Het archief van de hervormde gemeente, 1680-1980, kwam in het streekarchief in Dordrecht te berusten.

Brielle

Het streekarchivariaat Voorne, Putten en Rozenburg verwierf het archief van de vereniging voor Christelijk Onderwijs Brielle, 1890-1970.

Delft

De archieven van de brandweer, 1925-1980 en het Sint-Stanislascollege, 1948-1989, kwamen in het gemeentearchief te berusten.

Dordrecht

In het gemeentearchief kwamen te berusten de archieven van de sigarenfabriek Leenders, 20e eeuw, de Nederlandse Christen Vrouwenbond, afdeling Krispijn, 1952-1988, en het museum 'Mr. Simon van Gijn', 1949-1990. Daarnaast verwierf het gemeentearchief collecties bescheiden met betrekking tot de aanleg van spoorweglijnen rondom Dordrecht, 1854-1875, en tot het tropisch (hard)houtbeleid van de gemeente, 1985-1990.

Gorinchem

Het gemeentearchief verwierf de archieven van het C:DA, afdeling Giessenlanden en zijn voor-

gangers, 1906-1986, en van de hervormde gemeente Dalem, 1711-1990.

Gouda

Het streekarchief verwierf de archieven van een aantal onderwijsinstellingen: prof. J.H. Gunningmavo, basisscholen Klimop, De Dubbeldeker, De Carrousel en De Ark. Daarnaast werd het archief van het aannemingsbedrijf firma H.J. Nederhorst en Zn in het streekarchief opgenomen.

's-Gravenhage

Het gemeentearchief verwierf archieven van de stichting Thuishulp, 1975-1988, de zangvereniging Excelsior, 1881-1986, de Johanna Westermansschool, 1918-1980, de gereformeerde kerk 's-Gravenhage Oost, 1924-1980, J. Philip Kruseman's Uitgeversmij, 1913-1978, de stichting Binnenstad Den Haag, 1975-1986, en de wielrenner Piet Moeskops, 1904-1964.

Hellevoetsluis

Aan het streekarchivariaat Voorne, Putten en Rozenburg in Brielle werden de archieven van de hervormde gemeenten van Nieuw-Helvoet, 1629-1950, Hellevoetsluis, 1640-1950, en Nieuwendoorn, 1676-1950, in bewaring gegeven. Ook verwierf dit streekarchivariaat de archieven van de Vereniging voor scholen met de Bijbel, 1880-1950, de aannemer L.W. van Buren, 1924-1950, de Nutsbibliotheek te Nieuwendoorn, 1932-1965, en de openbare bibliotheek, 1961-1985.

Leiden

Bij het gemeentearchief kwamen de archieven te berusten van het psychiatrisch ziekenhuis Endegeest, 1897-1987, de Leidsche Duinwater-Maatschappij, 1878-1987, en de studentenroeivereniging Njord, 1874-1988.

Er verscheen een *Inventaris van het archief van de Leidse Spaarbank 1818-1970*, door Ariela H. Netiv, en een *Inventaris van het archief van de firma Jacob en Abraham le Poole, 1680-1936*, door P.U. van der Laaken en B.N. Leverland.

Moordrecht

Het streekarchief in Gouda verwierf archiefbescheiden van het Instituut Stad en Landschap te

Rotterdam met betrekking tot Moordrecht, 1970-1985, en archiefstukken van het Groene Kruis, 1903-1985.

Nieuwerkerk aan den IJssel

Archiefstukken van de steenfabriek (Klein-) Highland, 1824-1951, werden ondergebracht in het streekarchief in Gouda.

Noordwijk

Archiefstukken van het schildersbedrijf Kruijswijk, 1862-1938, werden in bewaring gegeven aan het rijksarchief.

Oude Tonge

Het archief van de hervormde gemeente, 1588-1973, werd aan het rijksarchief in bewaring gegeven.

Rotterdam

Het gemeentearchief verwierf de archieven van het Adviesbureau Financiering Opbouw Rotterdam (AFO), 1940-1973, de bewonersorganisatie Charlois, het Blindeninstituut, 1963-1982, de houthandel Huisinga, 1899-1951, de projectgroep Stadsvernieuwing Oude Westen, 1975-1990, het Genootschap Engelandvaarders, 1940-1993, de fabriek in weegschalen, snij- en koelmachines Van Berkel, 1898-1980, en Th. Vermeer, actief in NVSH/ Vrijmetselaars/ Rozekruisers.

Rijnland

Het hoogheemraadschap te Leiden publiceerde het *Regestenboek van het hoogheemraadschap van Rijnland, april 1253-oktober 1814*, samengesteld door M. H.V. van Amstel-Horak en R.W.G. Lombarts.

Rijswijk

Het gemeentearchief verwierf archivalia van het huis Ottoburg, thans Museum Rijswijk, 1527-1909, de archieven van de brandweer, 1967-1989, het carrosseriebedrijf Van Koppen, 1927-1980, en H. Hokke als lid van de PvdA, 1950-1990. Daarnaast ontving het gemeentearchief de collecties van de werkgroep Rijswijk in de Tweede Wereldoorlog en van mr M.L. Buschkens-Dijkgraaf, 1918-1990.

Schiedam

Het rijksarchief droeg het archief van de gemeentelijke H. B. S., 1867-1919, over aan het gemeentearchief. Daar kwamen ook de notulen van de Schiedamse afdeling van de Maatschappij voor Toonkunst, 1880-1983, te berusten, benevens archiefstukken van de r.k. werknemende middenstand, 1935-1965.

Spijkenisse

Het archief van het plaatselijk bestuur, 1629-1811, kwam bij het streekarchivariaat Voorne, Putten en Rozenburg te berusten.

Vlaardingen

Het gemeentearchief verwierf de archieven van het gemeentelijk woningbedrijf, 1941-1978, de PSP, afdeling Vlaardingen, 1965-1987, het armbestuur van de parochie van de H. Johannes de Doper, 1835-1971, en de Bondsspaarbank, 1823-1986.

Westvoorne

Het rijksarchief droeg de doop-, trouw- en begraafboeken, de oud-rechterlijke, weeskamer-, notariële en gaardersarchieven over aan het streekarchivariaat Voorne, Putten en Rozenburg in Brielle. Deze stukken betreffen de voormalige ambachten Oostvoorne, Rugge, Klein-Oosterland, Rockanje, Naters en Pancrasgors en St. Annapolder en het Schapengors. Ook verwierf het streekarchivariaat de archieven van de Verenigingen van oud-leerlingen van Tuin- en Landbouwcursussen in Oostvoorne, 1939-1971, en in Rockanje en omstreken, 1928-1971.

Zevenhuizen Moerkapelle

Het streekarchief in Gouda verwierf archiefbe-scheiden van het Instituut Stad en Landschap te Rotterdam met betrekking tot Zevenhuizen, 1970-1985.

De Atlas Ottens.

Een stadhoudelijke prentcollectie 'teruggelaten' in het Rijksprentenkabinet

In de zalen van het Rijksprentenkabinet worden tot en met 30 januari 1994 circa zeventig getekende en gedrukte kaarten, stadsprofielen en andere topografische prenten uit voormalig stadhoudelijk bezit getoond. Ooit maakten de meeste bladen deel uit van de collectie van stadhouder Willem V (1748-1806). Jarenlang dacht men dat deze verzameling tijdens de Napoleontische overheersing verloren was gegaan. Recent historisch onderzoek heeft aangetoond dat een collectie, die reeds lang in het Rijksprentenkabinet aanwezig is, feitelijk identiek is aan de verloren gewaande stadhoudelijke topografische verzameling.

Al sedert het eind van de vorige eeuw behoort de zogenaamde Atlas van Halma tot de collectie van het Rijksprentenkabinet. In de loop der jaren is er door verschillende onderzoekers gespeculeerd wie deze verzameling topografische prenten en getekende en gegraveerde kaarten, die was opgeborgen in 28 portefeuilles, zou hebben aangelegd. Niet alleen de Friese uitgever François Halma, maar ook de Leidse verzamelaar Joost Romswinkel werd als mogelijke grondlegger genoemd.

In 1991 kon aan de hand van documenten uit het archief van de Stadhoudelijke Secretarie, dat berust in het Algemeen Rijksarchief te Den Haag, worden vastgesteld dat noch Halma noch Romswinkel deze collectie bijeengebracht had, maar de kaartuitgever Reinier Ottens (1729-1793).¹ Deze verkocht zijn verzameling in 1773 voor duizend ducaten (ca f 5.250,-) aan stadhouder Willem V. Na omzwervingen naar Parijs keerde de Atlas na de Napoleontische overheersing terug naar ons land en was lange tijd in be-

heer bij het Archief der Genie van het ministerie van Oorlog in Den Haag. Daar werd de verzameling in de negentiende eeuw nog aangevuld met diverse belangrijke bladen. Verder maakte P.J.M. Meijboom, adjunct-commies bij het ministerie van Oorlog, in 1852 een register op de verzameling. Uiteindelijk kwam de Atlas terecht in het Rijksprentenkabinet te Amsterdam. Door vergelijking van de in het Algemeen Rijksarchief teruggevonden inventarissen van de verzameling Ottens met de prenten uit de zogenaamde Atlas van Halma bleek dat het hier om één en dezelfde collectie gaat.

De atlas van Reinier Ottens bestond uit drie onderdelen, namelijk de Atlas van de Nederlanden, de Atlas van Amsterdam en de Historische Atlas van de Nederlanden. De eerste twee zijn bewaard gebleven, de laatste is sedert het begin van de negentiende eeuw spoorloos. De Atlas van de Nederlanden, die uit negentien portefeuilles en die van Amsterdam, die uit negen portefeuilles bestond, telden samen zo'n 2000 bladen. Elk atlasdeel werd voorafgegaan door eenzelfde titelprent gegraveerd door J. Folkema naar ontwerp van Joh. Hilarides (afb. 1). Dit titelblad was oorspronkelijk gemaakt voor het bij François Halma in 1718 uitgegeven boek *Uitbeelding der Heerlijkheit Friesland*, geschreven door B. Schotanus à Sterringa. Alleen de gedrukte titel, de kaart die de vrouw op haar schoot houdt en het wapen ter rechterzijde waren bij het afdrukken steeds afgedekt. Op de daardoor onbedrukt gebleven witte vlakken konden titel, atlasdeel en een per gebied wisselend wapen met de hand worden ingeschreven en ingetekend. Op grond van het nog wel afgedrukte impressum 'Uitgegeven door François Halma, 1718' zijn onderzoekers zoals F. Lugt en C. Koeman er voetschoots van uitgegaan dat Halma (1653-1722) ook de samensteller van de atlas was.² Recent is echter aan het licht gekomen dat meer bezitters van historisch-topografische atlases van deze titelprent gebruik hebben gemaakt. Zo bevindt zich in het Leidse Prentenkabinet een dergelijk titelblad uit de verzameling van Willem Henskes. Ook in het Rijksarchief in Noord-Holland en in het Gemeentearchief van Rotterdam worden dergelijke titelprenten bewaard.

Vrijwel alle prenten en tekeningen uit de Atlas

1 Zie L. Aardoom en J.F. Heijbroek, 'De Atlas van Halma, een verzameling van Reinier Ottens en stadhouder Willem V', *Bulletin van het Rijksmuseum* 39 (1991) 263-282. Zie over de familie Ottens: I.H. van Eeghen, *De Amsterdamse boekhandel 1680-1725*, dl. 4 (Amsterdam 1967) 29-30 en C. Koeman, *Atlantes Netherlandici*, dl. 3 (Amsterdam 1969) 85-86.

In Rijksmuseum Paleis het Loo wordt tot en met 14 maart 1994 de tentoonstelling gehouden *Nederland op porselein. Het Meissen-series van stadhouder Willem V op het Loo*. Het series werd vervaardigd in de jaren 1772-1774, dezelfde tijd waarin de Atlas Ottens door de stadhouder is aangekocht.

2 F. Lugt, *Les marques de collections de dessins & d'estampes* (Amsterdam 1921) 33, en C. Koeman, *Collections of maps and atlases in the Netherlands* (Leiden 1961) 176-178.

Afb. 1. Titelprint van de Atlas van Amsterdam van Reinier Ottens, deel III; 'Afbeeldingen der Statuen en Cieraden van 't Stadhuis der Stad Amsterdam', gegraveerd door J. Folkema naar Joh. Hilari-des. De titel, het atlasdeel en het wapen zijn met de pen ingetekend. Rijksmuseum Amsterdam.

Afb. 2. Anonieme prent van 't Graafschap Holland' weergegeven als 'Leo Belgicus', de 'Beschermmer des Vaderlands'. Rijksmuseum Amsterdam.

der Nederlanden en die van Amsterdam zijn in de negentiende eeuw voorzien van een rood of een blauw stempel met gestileerde letters 'A v O' (Archief van Oorlog). De in de negentiende eeuw toegevoegde kaarten en topografische prenten hebben meestal een afwijkend blindstempel of een wapenstempel van dezelfde instelling gekregen.³

De Atlas der Nederlanden

In de achttiende eeuw zijn diverse topografische atlases van ons land aangelegd. Vermaard waren bijvoorbeeld die van Christoffel Beudeker⁴ en Cornelis Ploos van Amstel.⁵ De eerste is sinds 1861 opgenomen in de kaartenverzameling van het British Museum, de tweede, die oorspronkelijk deel had uitgemaakt van de Atlas van de Zeven Provinciën van Hendrik Busserus, kwam in 1860 onder de hamer. De Atlas Ottens is, zo lezen we op de pas ontdekte omslagen van de inventaris van de Atlas der Nederlanden, 'zedert meer dan vijftig Jaaren met zeer veel moeite en kosten bij

een verzameld en in order gebragt door Reinier Ottens'. De verzameling bestond vooral uit kaarten, veel topografische gezichten, enkele portretten en historieprenten. Niet alleen gedrukte, maar ook manuscript-kaarten maakten deel uit van de atlas. Van enkele kaarten waren zowel ongekleurde als rijk 'afgezette' exemplaren opgenomen. Allegorische kaarten, zoals de *Leo Belgicus*, zijn in diverse varianten aanwezig (afb. 2). Van Abraham Ortelius is een aantal fraai gekleurde bladen opgenomen (afb. 3) uit de eerste editie van zijn *Theatrum Orbis Terrarum* (1570). Van vrijwel alle steden van ons land bevindt zich een plattegrond in de Atlas der Nederlanden, afkomstig uit de beroemde stedeboeken van Blaeu, Janssonius of De Wit.

In de Atlas der Nederlanden vormen de kaarten en topografische gezichten van Holland bijna de helft van de verzameling. Van alle waterschappen en van veel polders in dit gebied zijn kaarten aanwezig. Ook maken verschillende proefdrukken deel uit van deze atlas, zoals de kaart van de bedijkte en droog gemaakte Noordplas bij Zoeterwoude door Claas Vis. De kaarten hadden overigens niet alleen betrekking op waterschappen, polders en dergelijke, maar brachten in enkele gevallen gedetailleerde verkvellingen in beeld. Deze 'documenten' zijn in de negentiende eeuw nog af en toe gebruikt bij het slechten van juridische geschillen. Een zeldzaam blad is dat

3. Zie Lugt, op. cit. (noot 2), nr. 19 en 195.

4. Zie A. E. C. Simoni, 'Terra incognita: the Beudeker collection in the Map Library of the British Library', *The British Library Journal* 11 (1985) 143-175.

5. J. W. Niemeijer, 'Ploos' verzamelingen. Atlas van Amsterdam', in: Th. Laurentius, J. W. Niemeijer e.a., *Cornelis Ploos van Amstel 1726-1798. Kunstenaar, uitgever en prentuitgever* (Assen 1980) 21-29.

Afb. 3. Kaart van het graafschap Holland ten tijde van de Chatten, een krijgshaftige Germaanse stam omstreeks het begin van onze jaartelling. Het blad maakt deel uit van de eerste editie van Ortelius' *Theatrum Orbis Terrarum* uit 1570. De kaart is ontworpen door Jacob van Deventer. Rijksmuseum Amsterdam.

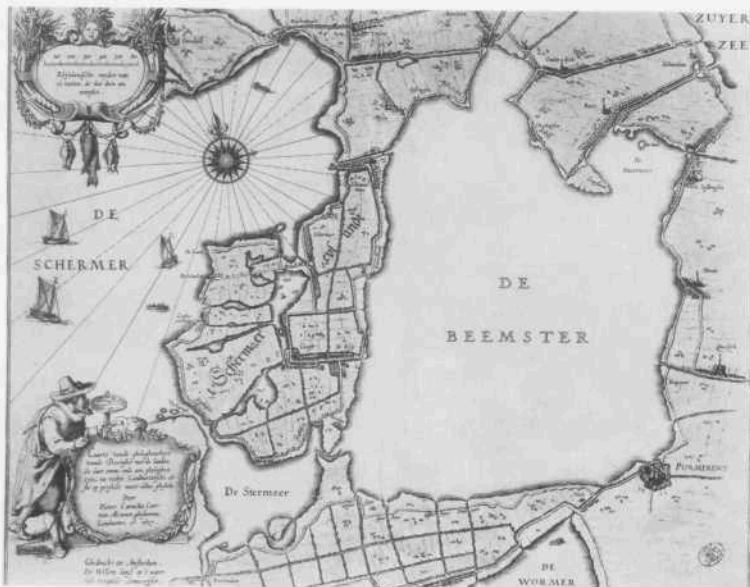
van de Beemster en omgeving (afb. 4). Deze kaart werd opgemeten door Pieter Cornelisz, Cort vóór de drooglegging in 1612 en uitgegeven door Willem Jansz. Blaeu 'op 't Water in de vergulde Zonnewijser' te Amsterdam. Aandoenlijk is de landmeter linksonderaan die in zijn rechterhand een meetketting vasthoudt om op lokatie te kunnen meten en met zijn linkerhand een Hollandse cirkel of cirkel van Dou om hoekmetingen te doen.

Buitengewoon curieus is het kaartje van *De Wormer in figure van een voghel gestelt* (afb. 5). In het Latijnse onderschrift lezen we dat deze wonderlijke en zeldzame vogel ontstaan is uit moerassen en gevoed werd met wormen.⁶ Vandaar zijn naam Wormer. Verder wordt vermeld dat Moeder Aarde spoedig de buit van het nageslacht van Neptunus hoopt binnen te halen. Gedoeld wordt op de inpoldering van de Wormer, die tussen 1624 en 1626 plaatsvond. De merkwaardige vogel heeft

het groot moeras (Groote [=Wijde] Wormer) als lichaam en het Nauwe (Enge Wormer) als kop. Gezond water (Sanus=de Zaan) laat hij uit zijn bek stromen. Deze vogel staat stevig omdat de Groote Sloot en de Twisch zijn goed geproportioneerde poten vormen. Het dier heeft geen staart, 'ik bedoel: Neck', aldus het Latijnse onderschrift. Dit kaartje geeft de toestand weer van vlak voor de inpoldering.

Op verschillende kaarten zijn in de decoraties 'eigenaardigheden' van de streek opgenomen. Zo zijn op de *Nieuwe kaart van Mijnden en Loosdrecht* uit 1734 veenders aan het werk en is op de kaart van de in 1608 bedijkte Purmer in een cartouche het

6 Met dank aan Jan Waszink voor zijn hulp bij het vertalen van het Latijnse onderschrift. Zie hierover N. Klaesius die deze 'rara avis' bedacht: M. Donkersloot-de Vrij, 'Oude landkaarten in de vorm van een dier', *Noord Holland Magazine* (1986), 107-108.

Afb. 4. De Beemster en omgeving, in kaart gebracht door Pieter Cornelisz. Cort, vóór de drooglegging in 1612. Rijksmuseum Amsterdam.

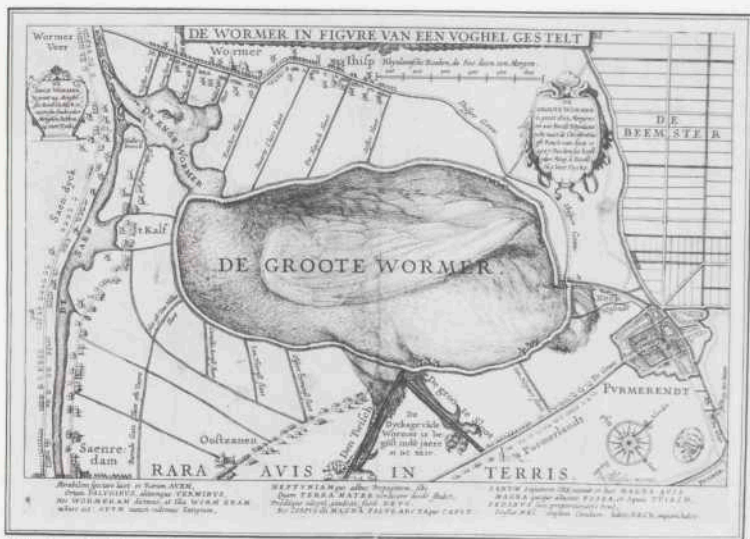
zgn. 'groenwijn' afgebeeld.⁷ Zij was – zo gaat het verhaal – tijdens een storm in 1403 in het Purmermeer terechtgekomen en daar door vissersvrouwen gevangen genomen en naar Edam gebracht. De vrouw trok zoveel bekijks dat de inwoners van Haarlem vroegen haar te mogen overnemen. Dat gebeurde en het groenwijn is daar op hoge leeftijd overleden.

In de Atlas der Nederlanden zijn ook diverse historierepresenten opgenomen zoals *De zeilwagen van prins Maurits van Nassau*. Van deze gebeurtenis bezat Ottens zowel de gravure die uit drie bladen bestaat als de kleinere prent die in 1649 in het stedeboek van Blaeu werd opgenomen. Ook enkele zeldzame loterijprenten ontbreken niet. De twee

door Claes Jansz. Visscher uitgegeven bladen ten bate van de stichting van een nieuw gasthuis in Petten (afb. 6) en in Egmond aan Zee zijn mooie voorbeelden van dit soort prenten. Op die van Petten is het dorp aan de zee afgebeeld. Links staat de vuurtoren, ook wel 'vier-boet' genoemd. Op de voorgrond houden een man en een vrouw een afbeelding van het gasthuis tussen zich in. Het wapen links bovenaan is van Holland, rechts dat van Petten. Ook enkele genrepresenten zoals *De boerendans om de kerk te Assendelft* (1596) door Jan Saenredam zijn als topografische afbeelding opgenomen in de Atlas der Nederlanden.

In de negentiende eeuw zijn aan de Atlas Ottens nog regelmatig kaarten toegevoegd zoals een precieus 'Stel Zeeuwse kaarten op zijde taf gedrukt'. Het betreft kaarten van enkele Zeeuwse eilanden, 'meetkundig opgenomen' in de jaren 1751-1753 door de ingenieurs D.W.C en A. Hat-

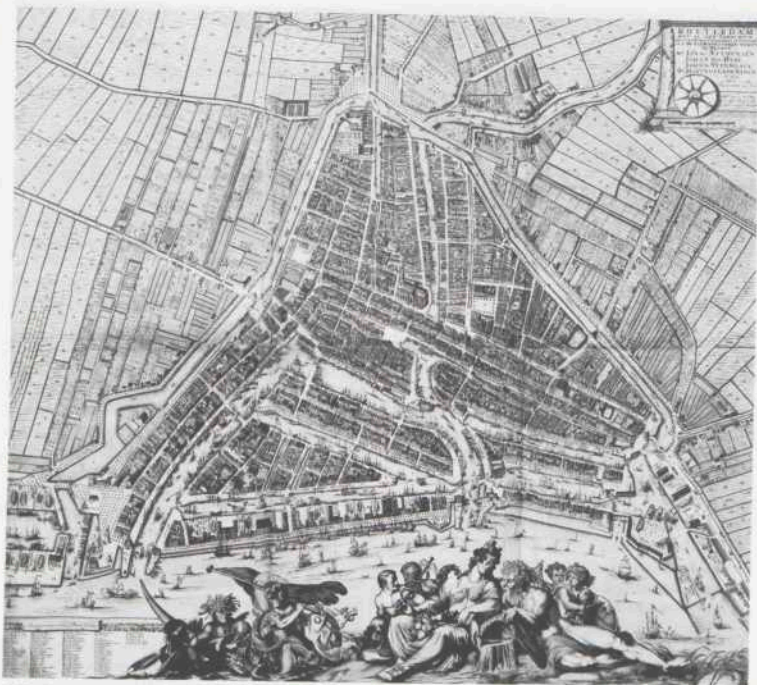
⁷ Zie ook M. Schapelhouman, 'Tekeningen van Pieter Jansz., 'Konstig Glasschrijver'', *Bulletin van het Rijksmuseum* 33 (1985) 75-76.

Afb. 5. 'De Wormer in figure van een voghel gestelt' naar ontwerp van N. Klaesius. Rijksmuseum Amsterdam.

Afb. 6. Loterijprint ten bate van het gasthuis in Petten, uitgegeven door Claes Jansz. Visscher. Rijksmuseum Amsterdam.

Afb. 7. De grote kaart van Rotterdam door Johannes de Vou en Romeijn de Hooghe uit 1694. Deze prent maakt deel uit van één van de fraai ingekleurde ingebonden presentexemplaren voor de magistraten van de Maasstad. Rijksmuseum Amsterdam.

tinga en uitgegeven door Isaak Tirion te Amsterdam. Ook zijn op een veiling bij Van Stockum in 1862 drie prachtig ingekleurde kaarten van Schieland, Rijnland en Delfland aangekocht, die gemaakt waren door Floris Balthasars van Berckenrode.

Ronduit spectaculair is de grote kaart van Rotterdam door Johannes de Vou en Romeijn de Hooghe. Deze plattegrond (afb. 7), samen met het profiel van de stad, de afbeeldingen van de voornaamste openbare gebouwen en de familiewapens van diverse magistraten ingebonden in een bruinleren band met het wapen van Rotterdam op het voor- en achterplat, werd in 1858 'gebonden in Schelpband' voor f 400,- aan de Atlas

Ottens toegevoegd. Het is één van de prachtig ingekleurde presentexemplaren voor de magistraten van de Maasstad.

De Atlas van Amsterdam

Ottens' Atlas van Amsterdam is bescheiden van omvang (negen portefeuilles), maar op prentkundig gebied zijn veel hoogtepunten van de hoofdstedelijke topografie er in vertegenwoordigd. Zo zijn de fameuze plattegrond van Cornelis Anthonisz. en de twee gezichten op Amsterdam door Pieter Bast in mooie exemplaren aanwezig. Uitzonderlijk is het profiel van onze hoofdstad door Claes Jansz. Visscher (afb. 8). Op de voorgrond werkte de graveur een allegorie uit op Amster-

Afb. 8. Claes Jansz. Visscher, Profiel van Amsterdam van de IJ-zijde, 1611. Rijksmuseum Amsterdam.

dam als handelscentrum. Ook de vier kleine prentjes verwijzen naar de handel. In de tekst worden de stadsuitbreidingen van Amsterdam behandeld en wordt uitvoerig stilgestaan bij de afgebeelde producten en bij de nationaliteiten van de verschillende personen. De middelste twee bladen van het profiel van Visscher zijn bewerkingen van Pieter Basts prent uit 1599.

De Atlas van Amsterdam bevat behalve fraaie stadplattegronden en -profielen veel prenten van één of enkele gebouwen. Zo zijn aan het toenmalige stadhuis (tegenwoordig het Paleis op de Dam) twee portefeuilles gewijd. Eén bevat het overigens niet zeldzame in prent gebrachte beeldhouwwerk van Artus Quellinus. Verder zijn in deze atlas veel prenten van kerkelijke en wereldlijke gebouwen te vinden. Manuscript-kaarten of getekende stadsgezichten ontbreken in de Atlas van Amsterdam nagenoeg geheel.

De Historische Atlas

De Historische Atlas van Reinier Ottens is tot nu toe niet teruggevonden. Of dit onderdeel tijdens de Napoleontische bezetting is meegevoerd naar Frankrijk en daar is achtergebleven, is

vooralnog niet bekend. Hoewel bij de dood van de weduwe van Josua Ottens in 1784 een grote historische atlas onder de hamer kwam⁸, kan uit de veilingcatalogus worden opgemaakt dat de inhoud hiervan niet overeenkomt met de inventaris van de Historische Atlas die in het archief van de Stadhouderslijke Secretarie is teruggevonden.

Diverse kaarten en topografische prenten uit de Atlas Ottens werden, waar het belangrijke graveurs betrof, in het Rijksprentenkabinet opgeborgen op naam van de kunstenaar. De overige bladen zijn gedeeltelijk bij elkaar gebleven in de afdelingen cartografie en topografie. Ook zijn verschillende prenten in de Historische Atlas van Frederik Muller en in andere collecties van het Rijksprentenkabinet opgenomen. Veel prenten uit de Atlas Ottens zijn in de loop der jaren onopgemerkt gebleven en daardoor noch in de cartografische noch in de prentkundige literatuur bekend. Daar kan nu door deze tentoonstelling verandering in komen.

J.F. Heijbroek

8 *Catalogus van een Fraay Kabinet Prent-Konst [...] Als ook een fraaye Verzameling van een Atlas der Vaderlandsche Historie [...] benevens een Grootte Collectie Kopere Planten van Geographische Kaarten, Gezigten, Portraits en andere Prenten Gebonden en Losse Prent-Werken. Alles nagelaten door Wijlen Mejuffrouw Johanna de Lindt, Wed. van den Heere Josua Ottens, Amsterdam (Ph. van der Schley, C. Ploos van Amstel, H. de Winter en Jan Yver) 16 augustus 1784 (Lugt nr. 3768).*

Boeken in het kort

Algemeen

In de serie Cahiers voor lokale en regionale geschiedenis (Zutphen, Walburg Pers) verschenen in 1992 de delen 7 en 8 (ieder 64 blz.):

J.C.N. Raadschelders, *Lokale bestuursgeschiedenis*. Aandacht wordt besteed aan de bestuursgeschiedenis te midden van andere vakgebieden, de juridische status van het lokaal bestuur vanaf de tijd van de republiek, burgerplicht, taken van het lokaal bestuur door de eeuwen heen, financiën van gemeente en waterschap en plaatselijke functionarissen. De ontwikkelingen in het lokale bestuur worden geïllustreerd aan de hand van Beverwijk.

M.E. Monteiro en T.N. den Hartog, *Vrouwengeschiedenis*.

Na een plaatsbepaling van de vrouwengeschiedenis worden behandeld vrouwenorganisaties (o.a. armen- en vrouwenzorg, vrouwenkiesrecht, feminisme), vrouwenarbeid, meisjesonderwijs en vrouwelijke onderwijsgeveden, moederschap, geloofsbeleving en godsdienstkeuze.

J.A.M.Y. Bos-Rops, *Graven op zoek naar geld. De inkomsten van de graven van Holland en Zeeland, 1389-1433*. Hollandse Studiën 29. Hilversum, Uitgeverij Verloren, 1993. 426 blz.

De periode die in dit proefschrift wordt behandeld ligt tussen 1389, het jaar waarin het financieel beheer van Henegouwen definitief werd losgekoppeld van dat van Holland en Zeeland, en 1433, toen Holland een onderdeel werd van het Bourgondische statencomplex. De centrale vraag in dit boek is hoe de Hollandse graven in deze periode erin slaagden geld voor hun activiteiten bij elkaar te krijgen. Daarbij wordt aandacht besteed aan de manier waarop het domein werd geëxploiteerd, aan de wijze waarop kredieten werden verkregen en aan de aard en de inning van belasting. De verschillende oorlogen, die aanleiding hebben gevormd tot de veranderingen, zijn in aparte paragrafen beschreven.

A.H. Vlagsma, *Het "Hollandse" orgel in de periode van 1670 tot 1730. Een architectuurhistorische en organologische studie over de orgelbouw in Nederland, met name in de gewesten Holland, Zeeland, Utrecht en Gelderland*. Alphen aan de Rijn, Canaletto, 1992. 338 blz.

In dit proefschrift wordt de periode behandeld

tussen de dood van de beroemde orgelmaker Jacobus van Hagerbeer in 1670 en 1730, toen de Hollandse orgelbouw praktisch ten einde kwam. Het werk bestaat uit drie delen. In deel I wordt aandacht besteed aan de belangrijkste Hollandse orgelmakers, worden afzonderlijke orgels per kerk historisch onderzocht en wordt een opsomming gegeven van bewaarde contracten, bestekken en rapporten. Deel II behandelt de orgelbouw, de kasten en de makers, het historisch bestand van de orgels van Bosch, Duytschot en Verhofstadt, het mensuurconcept en de disposities. Deel III geeft ten slotte een visie op de consolidatie en restauratie.

Noord-Holland

Twee publikaties van het Provinciaal Bestuur van Noord-Holland over verdwenen dijken in de provincie: *Verdwenen dijken verdwijnen* en *Inventarisatie cultuurhistorisch onderzoek naar dijken in Noord-Holland*, 100 en 86 blz.

In het eerste werk wordt een verslag gedaan van de speurtocht naar de oudste dijken door medewerkers van het Albert Egges van Giffen Instituut voor Pre- en Protohistorische Archeologie van de Universiteit van Amsterdam. Dit gebeurde op basis van sporen die op luchtfoto's zijn aangetroffen. In totaal 21 lokaties worden behandeld. In de andere publikatie wordt verslag gedaan van een literatuurstudie naar dijken en kaden, werven en wallen, resulterend in een inventarisatie. Het werk bevat een uitgebreide bibliografie en drie kaarten.

Ed Dekker, *Veenhuizen van vroeger. Een oud dorp in jong Heerhugowaard*. Uitgave in eigen beheer van de auteur (Woudustrlaan 15, 1711 KA Hensbroek), 1993. 209 blz.

Veenhuizen was een zelfstandige gemeente tot het in 1854 deel werd van Heerhugowaard. Aan de hand van historisch onderzoek, oude kaarten en foto's en het noteren van herinneringen van inwoners heeft de auteur een beeld geschetst van een kleine dorpsgemeenschap door de eeuwen heen, met het accent op de eerste helft van deze eeuw. Specifieke (familie-)bedrijven en het verenigingsleven worden daarbij uitvoerig behandeld.

Onder redactie van Hans van Erk e.a., *Hageveld 175 jaar. Jubileumboek uitgegeven ter gelegenheid van het 175-jarig bestaan van Hageveld 1817-1992*. Heemstede, College Hageveld, 1992. 119 blz.
Op de buitenplaats 'Hageveld' in Driehuis, ge-

meente Velsen, werd in 1817 een klein-seminarie opgericht. In 1847 verhuisde dit naar de buitenplaats Schoonoord te Voorhout. Pas in 1923 verhuisde het klein-seminarie Hageveld van het bisdom Haarlem naar het nu nog bestaande gebouw in Heemstede. Na de opheffing van het klein-seminarie werd het een bisschoppelijk college. Nu is het een atheneum. Dit boek besteedt, behalve aan de bouwgeschiedenis en het leven op het klein-seminarie, veel aandacht aan de jongere geschiedenis van de instelling.

Kees Hulskemper samenstelling m.m.v. Jan Doets, *500 jaar Edamse cartografie. Plattegronden, landmeters en kaarttekenaars sinds 1540*. Edam, Vereniging Oud Edam, 1993. 72 blz.

Catalogus verschenen bij gelegenheid van de gelijknamige tentoonstelling die dit najaar in Edam werd gehouden. Behandeld worden stadsplattegronden van Edam, van Edamse en niet-Edamse kaarttekenaars en zee- en landkaarten van Edamse landmeters en kaarttekenaars uit de 16e en 17e eeuw. Doets maakte genealogieën van Edamse kaarttekenaars.

Jaarverslag 1992 Vereniging Oud Monnickendam. Monnickendam, Vereniging Oud Monnickendam (tel. 02995-1794), 1993. 131 blz.

Dit jaarverslag bevat twee uitvoerige artikelen: 'Het weeshuis van Monnickendam in de 18e eeuw', door ds C.A.E. Groot, en: 'Bestuurlijk (wan)beheer te Monnickendam in het begin van deze eeuw of de geschiedenis van de gezondheidszorg, het onderwijs, de visverwerking en de scheepsbouw tussen 1890-1920', door L. Appel.

Willeke Jeeninga, *Twaalf Hoornse poortjes*. Bouw-historische reeks Hoorn, deel 3. Hoorn, Vereniging Oud Hoorn, 1993. 80 blz.

In de Hoornse binnenstad zijn in de jaren 1992-1993 twaalf monumentale poortjes gerestaureerd. Dit was tevens een stimulans tot een uitvoerig (kunst-)historisch en architectonisch onderzoek naar de geschiedenis, functie en overige waarde van deze markante bouwwerkjes. Dit rijk geïllustreerde boek is het resultaat van dit onderzoek.

Wim Jurg en Huib Korsman, *100 jaar gerechtsgebouw in Alkmaar 1893-1993*. Alkmaar, arrondissementsrechtbank, en Schagen, drukkerij Van Kettel bv, 1993. 142 blz.

Sinds 1893 is het Alkmaarse gerechtsgebouw ge-

vestigd aan de Geestersingel. Ter gelegenheid van dat jubileum is een boek uitgegeven dat de geschiedenis van de rechtspleging in Alkmaar behandelt door de eeuwen heen. Naast de gebouwen, de functionarissen en de praktijk van de rechtspleging krijgen belangrijke rechtszaken die in Alkmaar plaatsvonden veel aandacht.

Hans Krol e.a., *Heemstede, Berkenrode, Bennebroek. Drie heerlijkheden in Zuid-Kennemerland*. Heemstede, Vereniging Oud-Heemstede-Bennebroek, 1992. 108 blz.

Beknopte geschiedenis van deze drie heerlijkheden. Behandeld worden de gemeentewapens, de gemeentegrenzen, de Haarlemmerhout, het Oude Slot, buitenplaatsen, bedrijvigheid, herbergen, kerk en religie en de ontwikkelingen vanaf de Middeleeuwen.

Jacques Neefjes e.a., *100 jaar St.-Victorkerk. Jubileumboek uitgegeven bij gelegenheid van het 100-jarig bestaan van de Sint-Victorkerk te Obdam*. Obdam, Kerkbestuur St. Victor, 1992. 96 blz.

Eén van de dorpen in West-Friesland die altijd in meerderheid katholiek zijn gebleven is Obdam. Na veel strubbelingen kwam hier in 1892 een kerk tot stand naar een ontwerp van de architect A.C. Belijs. Ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de kerk wordt in een jubileumboek aandacht besteed aan de geschiedenis van de parochie en de kerk. Het boek bevat veel foto's van het kerkinterieur en van het rijke roomse verenigingsleven in Obdam.

Zuid-Holland

O. van den Arend, *Zeven lokale baljuwschappen in Holland*. Middeleeuwse studies en bronnen XXXV. Hilversum, Verloren, 1993. 495 blz. ISBN 90-6550-249-1. Bestellen door overmaking van f 87,- (incl. f 3,- bijdrage verzendkosten) op giro nr. 4489940 t.n.v. Verloren o.v.v. de titel.

Dit boek geeft een overzicht van de baljuwschappen Maasland, 's-Gravenhage, 's-Gravenzande, Noordwijk, Hondertland, Naaldwijk en de Lier en Zouteveen. Uitgebreid wordt ingegaan op de invloed van lokale baljuws op het rechtsleven, op de functie en organisatie van het baljuwshof en op het welgeborenschap. Aan de hand van een onderzoek naar het riddermatig goed Polanen, geïntegreerd met kastelenkunde, wordt het uithollen van het begrip riddermatigheid duidelijk geïllustreerd.

Het werk is uitvoerig geïllustreerd en geannoteerd. De annotatie voor de vele geraadpleegde archieven van het Rijksarchief in Zuid-Holland is helaas overal foutief 'ARA' in plaats van: RAZH. In de annotaties schuilt een grote hoeveelheid genealogisch materiaal, die veelal een nuttige opsomming uit zeer diverse, verspreide bronnen is. Niet altijd is bij de keuze van de bronnen de nodige voorzichtigheid betracht: Huybert van der Meer (blz. 463, noot 152) was geen heer van Cranenburg in Monsterambacht, noch was hij een zoon van de Delftse Pieter van der Meer en Lydewy de Wilt van Bleysswijk.

L. A. F. Barjesteh van Waalwijk van Doorn en L. M. van der Hoeven, *Genealogie van het geslacht Speelman*. Rotterdam, Historische Uitgeverij Rotterdam, 1993. 374 blz. ISBN 90-73714-08-7. Bestellen door overmaking van f77,- op gironr. 6181780 t.n.v. Historische Uitgeverij Rotterdam te Rotterdam.

Dit boek is het 2e deel in de Reeks Grote Genealogieën van deze uitgeverij. Ook dit boek behandelt uitgebreid een Zuidhollandse familie. In het midden van de 17e eeuw wordt de familie voor het eerst vermeld in archivalia van Pernis, waar verdere herkomst niet te traceren bleek. In dit werk is een parenteelstaat opgenomen van het nageslacht van de eerste burgemeester van dit dorp, onder wiens nageslacht twee voor Zuid-Holland belangrijke industriële families voorkomen: Speelman van de oliefabrieken te Overschie en Maasland en Van Schaardenburg van de rijsthandel (merk: Euryza) te Zwijndrecht. Ook nationale bekendheden komen hierin voor: minister ds A.S. Talma en Wim Speelman, oprichter van het illegale blad Trouw.

In dit werk is uitstekend gebruik gemaakt van de archiefbronnen in Zuid-Holland: in het Rijksarchief in Zuid-Holland en in diverse gemeente-archieven. Ter illustratie zijn vele foto's opgenomen. Niet alleen betreft het hier portretten, maar ook foto's van boerderijen, woonhuizen en oude familiebezittingen, waardoor het geheel een fraai beeld geeft van een Zuidhollandse plattelandsfamilie.

B. Koopmans e.a. red., *Het huis te Palenstein in Zegwaard; historisch en archeologisch onderzoek naar een kasteel in het veen*. Zoetermeer, Genootschap Oud Zoetermeer, 1993. 152 blz. ISBN 90-801659-1-3. Bestellen door overmaking van f22,50 (vermeerderd met f7,50 voor port) op gironr. 4788145

t.n.v. Historisch Genootschap Oud Zoetermeer o.v.v. 'boek Palenstein'.

In de periode 1984-1987 en in 1992 is door de Archeologische Werkgroep Zoetermeer een onderzoek uitgevoerd in het centrum van Zoetermeer. Tijdens dit onderzoek werden resten gevonden van kasteel Palenstein, dat in de 14e eeuw werd gebouwd door Willem van Egmond. In 1791 werd het kasteel gesloopt om plaats te maken voor een gelijknamig huis.

De auteurs geven aan de hand van de resultaten van het archeologisch onderzoek en van onderzoek in de archieven een beeld van de geschiedenis van dit kasteel en zijn bewoners. Ook wordt een hoofdstuk gewijd aan het 19e-eeuwse huis Palenstein.

Landschappen in Zuid-Holland. Den Haag, SDU, 1992. 205 blz. ISBN 90-399-0187-2.

In deze ruim geïllustreerde publicatie wordt per streek een beeld gegeven van het landschap. Hierbij wordt niet alleen de geologische ontstaansgeschiedenis gegeven, maar ook een historisch overzicht van het betreffende gebied. Ieder hoofdstuk is voorzien van duidelijke kaarten die het grondgebruik aangeven. Met vele foto's is de tekst geïllustreerd en in aparte 'kaders' worden onderwerpen als: wipmolens, kastelen, eendenkooien, grienden, kaden, terpen, vluchtheuvels, hennep etc. behandeld.

F.J. van Rooijen red., *Archiefoverzicht Rijksarchief in Zuid-Holland*. Rotterdam, Historische Uitgeverij Rotterdam, 1993. 143 blz. ISBN 90-73714-10-9. Prijs f30,-. Bestellen door overmaking van f35,- (incl. porto) op gironr. 6181780 van Historische Uitgeverij Rotterdam o.v.v. 'Archiefoverzicht'.

In 1982 en 1983 verschenen de overzichten *De archieven in het Algemeen Rijksarchief* en *De archieven in Zuid-Holland*. Sindsdien is er veel veranderd. Archieven werden in bewaring gegeven aan de steeds uitgroeiende streekarchiefdiensten en aan gemeentearchieven. Aan de andere kant werden in de laatste 11 jaar ook veel archieven toegevoegd aan de bestanden van het Rijksarchief in Zuid-Holland en verschenen veel nieuwe inventarissen, waardoor de behoefte aan een actueel overzicht groot was. Dit nieuwe overzicht geeft de onderzoeker inzage in het huidige archiefbestand van het rijksarchief (ca 20 km). Behalve alle titels van gepubliceerde inventarissen en plaatsingslijsten, zijn bij ieder archiefblok ook de toe-

gangsnummers, die nodig zijn voor het aanvragen van stukken (tevens de codering voor de inventarissen op de studiezaal) vermeld. Het werk wordt besloten met indices op toponymen, familienamen en op de belangrijkste trefwoorden. Drs F.J.M. Otten en mr R. Huijbrecht verzorgden de inleiding, waarin een historisch overzicht van de verschillende archiefvormende instellingen wordt gegeven en de competenties en organisatie ervan worden behandeld.

Recensies

Raadhuizen boven het IJ

C. Boschma-Aarnoudse, *Renaissance-raadhuizen boven het IJ. 'Een hujs om te vergaderen ende tgerecht te houden'*. De Walburg Pers, 1992. Prijs f29,50.

In Noord-Holland, boven het IJ, stonden ooit 23 raadhuizen. Er zijn er nu nog negen van over. De meeste werden in de loop van de vorige eeuw afgebroken. Daarbij was de aandacht die sommige stadhuizen ten deel viel tijdens restauraties en opknappbeurten in het verleden absoluut geen garantie voor toekomstig behoud. Zo konden in deze eeuw nog twee raadhuizen, van Purmerend en Medemblik, worden gesloopt. Bijzonder schrijvend is het verhaal van het 16e-eeuwse raadhuis van Purmerend, dat in 1920 werd afgebroken na eeuwen van zorgen en restauraties. Toen het stadsbestuur in 1632 besloot de Kaasmarkt in het centrum van Purmerend te vergroten moest het raadhuis naar achteren worden verplaatst. Hier voor nam het bestuur een zogeheten oppervijzelaar in de arm die het stadhuis moest 'vervrijzelen', een ingewikkeld, tijdrovend en kostbaar karwei; de vizelaar Arijan Timmerman ontving er f540,- voor. Van de gelegenheid maakte het stadsbestuur tevens gebruik om het stadhuis met een flinke aanbouw te vergroten. In de opvolgende eeuwen werd het nog twee keer ingrijpend verbouwd, het laatst in 1846, tot in 1920 definitief het doek viel.

Bij eerste lezing maakt het boek een wat onoverzichtelijke indruk. Waarschijnlijk is de thematische opzet hier debet aan, waardoor automatisch veel herhalingen ontstaan. Het boek staat boordevol feiten die hier en daar – ook door de vaak wat houtiger uitgevallen formuleringen – het lopende verhaal hinderen.

Achtereenvolgens besteedt de auteur aandacht aan de lokatie van het Noord-Hollandse raad-

huis, de geschiedenis van de instelling, bouwmeesters, architectonische vorm en functie en ten slotte aan de restauratieproblematiek.

Achterin het boek is een overzichtelijke catalogus opgenomen van de verdwenen en nog bestaande raadhuizen. Deze wordt gevolgd door een handige woordenlijst van technische en bouwkundige termen en ten slotte door een topografisch register.

De raadhuizen die niet onder de slopershamer vielen werden vanaf het eind van de vorige eeuw gerestaureerd. Monumentenrestauratie was toen nog een nieuw vak en de toonaangevende figuren waren Victor de Stuers en en P.J.H. Cuypers. Hun opvatting was dat bij restauraties veranderingen in een andere bouwstijl dan de oorspronkelijke weer ongedaan gemaakt moesten worden: terug naar de oorsprong was hun devies. En als de details daarvan niet bekend waren, verzonnen zij die zelf. De restauratiearchitect J.F.L. Frowein, een aanhanger van De Stuers en Cuypers, restaureerde op deze manier de raadhuizen van Jisp (1904) en Graft (1909-1910). Het raadhuis van De Rijp werd eveneens in de trant van De Stuers/Cuypers gerestaureerd (1904-1919).

Vanaf 1918, toen Jan Kalf werd benoemd tot directeur van het Rijksbureau van Monumentenzorg, veranderden de inzichten met betrekking tot de restauraties. Jan Kalf had een belangrijke stem in de inmiddels hoog opgelopen meningsverschillen over de restauratiepraktijk. Onder het motto 'behoud gaat voor vernieuwing' introduceerde hij een nieuwe restauratie-aesthetiek, waarbij later aangebrachte veranderingen die het gebouw niet schaadden, bij voorkeur gehandhaafd moesten blijven. Noodzakelijke nieuwe toevoegingen dienden in een eigentijdse vormgeving te worden uitgevoerd. De theorie van 'behoud gaat voor vernieuwing' had nog een verdediger in de persoon van architect A.W. Weissman. Hij bestudeerde samen met C. van Arkel in 1890 de hier besproken raadhuizen. Zeventien jaar later schreef hij er in het Weekblad *De Amsterdammer*¹ een artikelje over. Het met tekeningen van Van Arkel geïllustreerde stukje eindigt Weissman met de woorden: 'Ik hoop dat de raadhuizen, die ik besprak, nog bestaan, en dat men ze gelaten heeft, zó als zij waren, daar zelfs de best bedoelde restauratie toch aan gedenkteke-

1 A.W. Weissman, 'Noord-Hollandse Raadhuizen', *De Amsterdammer, weekblad voor Nederland*, 6 januari 1907.

nen van het verleden hun oud karakter niet kan teruggeven, als dit eenmaal teloor is gegaan. De raadhuisen die hij besprak bestaan nu inderdaad alle nog, maar over de restauratie zou hij niet 100% tevreden zijn. Want van de moderne inzichten bij latere restauraties van raadhuisen in Noord-Holland is weinig te bespeuren, constateert Boschma-Aarnoudse. Vaak werd blijkbaar bij restauraties de voorkeur gegeven aan aanpassingen ten behoeve van een nieuwe bestemming boven het herstel van de historische gegevens van het raadhuis. Een telkens terugkerend gegeven in het boek is dat juist van deze historische gegevens vaak niets meer over is. Bij restauraties werd minder zorgvuldig te werk gegaan dan tegenwoordig: er werd bijvoorbeeld zelden geregistreerd, noch in tekeningen noch in beschrijvingen, wat er vóór de restauratie in de gebouwen werd aangetroffen.

Wie de architecten van de raadhuisen waren kon slechts in twee gevallen worden achterhaald. Alle andere architecten/ontwerpers bleven onbekend omdat hun namen niet in archiefstukken zijn teruggevonden. Architect was een beroep dat nog niet zo lang bestond. De scheiding tussen ontwerper en uitvoerder was een langzaam proces dat in de renaissance in gang was gezet. De nieuwe architecten, die meestal afkomstig waren uit het steenhoudersvak, werden toen sporadisch met name genoemd in de resoluties van de stadsbesturen. Een uitzondering vormt de vermelding van Jan Adriaanszoon Leeghwater. De bestuurders van De Rijk trokken voor het ontwerpen van hun raadhuis hun beroemde plaatsgenoot, de waterbouwkundige Leeghwater, aan. Ook de ontwerper van het raadhuis van Ransdorp is uit tekeningen bekend geworden: Pieter Pieterszoon van Saerdam uit Amsterdam.

In de renaissance-raadhuisen van het Noorderkwartier onderscheidt de auteur drie bouwtypen. Voor het eerste stond het traditionele woonhuis model: een langwerpige gebouw met de korte zijde naar de straat gekeerd. Nog bestaande raadhuisen van deze categorie zijn die van Spanbroek (1598), Schoorl (1601) en Groet (1622). Het tweede type staat wat vorm betreft het dichtst bij het middeleeuwse bestuursgebouw: een langwerpige gebouw met de lange kant langs de straat. De ingang betreft men via een bordes met aan weerszijden trappen. Het enig overgebleven voorbeeld van dit type is het raadhuis van Ransdorp.

De invloed van de classicistische bouwwijze van Jacob van Campen (1595-1657) is hier sterk aanwezig en dat is niet verwonderlijk als men weet dat Pieter Pieterszoon Saerdam onder leiding van Van Campen aan het Amsterdamse stadhuis heeft meegewerkt. Aan de derde bouwkundige vorm van raadhuisen ligt een heel ander concept ten grondslag. Het meest karakteristieke element wordt gevormd door drie topgevels. Zij vormen het hoogtepunt van de renaissance-bouwkunst op het platteland: de raadhuisen van het Schermerciland (Graft, De Rijk, Zuidschermmer (1639)), van Jisp (1650) en Barsingerhorn (1622).

De oorsprong van het raadhuis op het platteland in de Late Middeleeuwen moet gezocht worden in het rechthuis. Op een gegeven moment ging ook het plaatselijk bestuur van het rechthuis gebruik maken; een logische gang van zaken omdat het bestuur en het college van schout en schepenen toentertijd nog geen gescheiden instituten waren. Vaak zaten dezelfde personen in beide colleges. De namen rechthuis of raadhuis worden na 1600 wisselend voor hetzelfde gebouw gebruikt.

De indeling van raadhuisen op het platteland was eenvoudiger dan in de steden. De kleinste raadhuisen bevatten alleen een raadzaal en een cachot. Bij raadhuisen met met een verdieping werd de begane grond soms als waag gebruikt. Als elders in de plaats een waag bestond, zijn de bronnen uiterst schaars met gegevens omtrent de invulling van de begane grond. De verdieping deed steevast dienst als raadkamer, soms in combinatie met ruimten voor de secretaris, de burgemeester of voor de weeskamer. In de 19e eeuw ontstond de behoefte aan een secretarie en een archiefruimte. Deze ruimten werden dan eenvoudigweg door middel van separatieschotten afgescheiden van de raadzaal.

Over de inrichting is weinig bekend onder meer door het eerder genoemde ontbreken van beschrijvingen van de toestand vóór restauraties. Een 18e-eeuwse bron voor het interieur van raadhuisen geeft de Atlas van Waterland, samengesteld door Cornelis Schoon, koopman te Waterland. Uit zijn topografische tekeningen van Waterlandse plaatsen en bijgevoegde beschrijvingen kan men opmaken hoe zo'n raadhuis er in die periode van binnen uitzag.

Ester L. Wouthuysen

Verkrijgbaar via Holland

Kaartfragment met de oudste plattegrond van het Zaandammerland (naar Croock, *Kaart van Waterland en West-Friesland*, 1529).

Zaandam in de Middeleeuwen

A. van Braam

Het is voor de Zaankanter van nu nauwelijks mogelijk zich een helder en samenhangend beeld te vormen van Zaandam en het Zaandammerland in de middeleeuwen. De gegevens over de middeleeuwen zijn schaars en voor de moderne mens veelal niet direct herkenbaar. Zaandam in de middeleeuwen is volstrekt onvergelykbaar met Zaandam in de twintigste eeuw. De beelden die kunnen worden gereconstrueerd, zijn overwegend schemerig en onzeker. Daarbij komt dat de overgeleverde historische informatie vrijwel uitsluitend op officiële overheids- en kerkelijke documenten berust, die alleen dat vermelden wat voor koning, graaf of bisschop van belang was. En wie weet precies hoeveel officiële stukken in de loop der tijden verloren zijn gegaan?

Van Braam is de eerste historicus die het aandurfde de geschiedenis van Zaandam, van het Zaandammerland en de daarin gelegen nederzettingen tot 1500, in een verantwoord en aannemelijk totaalbeeld te vatten. Hij heeft daarvoor de beschikbare empirische gegevens gecombi-

neerd met passende theoretische verworvenheden uit de geschiedwetenschap, de archeologie, de historische geografie en de geologie. Vele aspecten komen in zijn boek dan ook aan de orde: de benaming Zaandam, de topografie, de wording en erosie van het Zaandammerland, het geografisch profiel, de eerste bewoning, de mythen rond de hof Zaanen, ontginning en verkaveling, landverlies en bedijking, landbouw en visserij, de samenleving en haar bestuurlijke organisatie.

Van Braams geschiedenis van Zaandam, die hij zelf karakteriseert als een ontdekkingsreis met verrassende uitzichten op onvermoede landschappen en situaties, is een spiegeling van een verre en toch onbrekkelijk met het huidige Zaandam verbonden werkelijkheid.

A. VAN BRAAM, *Zaandam in de middeleeuwen* (HS 30), 223 blz., ingenaaid, geïllustreerd, isbn 90-70403-32-3, f 42,- (ledenprijs Holland f 27,50). Uitgeverij Verloren, Larenseweg 123, 1221 CL Hilversum, tel. 035-859856, fax 035-836557. Verkrijgbaar in de boekhandel.